

Gods verborgen omgang vinden

Een kwalitatief-empirisch onderzoek naar de reflectie van 'GB-predikanten' tijdens het preekvoorbereidingsproces

Auteur: J.P. (Jeffrey) Bredenhoff
Studentnummer: 1601091
Vakgebied: Praktische Theologie
Instelling: Protestantse Theologische Universiteit
Begeleider: T.T.J. Pleizier
Beoordelaar: E. van 't Slot
Datum: 31-05-2025

Voorwoord

‘En hij heeft tegen alles in gehoopt (...)’ Romeinen 4:18a, HSV.

Deze woorden uit de Herziene Statenvertaling vind ik een van de mooiste teksten die deze vertaling rijk is. Ze gaan over Abraham. Hij heeft lang geleefd met een nog on vervulde belofte, maar ‘hij heeft tegen alles in gehoopt’. Ik herken me daar enigszins in. Geboren in een land waar slechts een paar procent van de bevolking christen is, opgegroeid in een omgeving waarin gaan studeren zeker geen vanzelfsprekendheid was en geconfronteerd met een gezinssituatie die verder studeren bijna onmogelijk maakte, heb ik lang geleefd met de gedachte dat wat ik geloofde, dat waarop ik hoopte nooit werkelijkheid zou kunnen worden. Deze woorden uit de Romeinenbrief zijn me zeer dierbaar geworden: tegen alles in gehoopt. Het zijn woorden die is weergeven van wat er in m’n hart leeft. Daarmee sla ik een brug naar dit afstudeerproject. In dit onderzoek sta ik stil bij de innerlijke overdenking van predikanten bij het preekvoorbereidingsproces. Een proces dat ik zelf, sinds enkele jaren, bijna wekelijks zelf mag ervaren en wat me zeer lief geworden is.

Ik wil graag een aantal mensen bedanken die een grote rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van deze thesis. Allereerst ben ik dankbaar dat er predikanten bereid waren om openhartig met me te spreken. Zonder hun openheid en eerlijkheid had deze thesis nooit tot stand kunnen komen. Ik dank de docenten van de PThU die me tijdens het eerste gedeelte van dit project vakkundig hebben begeleid om tot een onderzoeksvoorstel te komen. Grote dank gaat uit naar dr. Pleizier die begeleider wilde zijn van deze thesis en die me heeft geholpen door de voor mij nog onbekende wereld van het kwalitatieve onderzoek. Dr. Van ’t Slot wil ik danken voor het feit dat hij deze thesis wil corrigeren.

Tot slot gaat de dank uit naar het thuisfront. We wisten dat ‘de weken van het werken aan de masterthesis’ niet de makkelijkste waren. Dat is ook gebleken. De afgelopen tijd was ik niet de gezelligste thuis. Er zat veel in m’n hoofd. Ik dank Dianne voor het feit dat ze in deze maanden extra veel voor ons gezin heeft gedaan. Dat is in onze situatie nooit makkelijk, maar ik ben dankbaar dat je me in de afgelopen maanden alle ruimte gaf om te studeren. Ik dank m’n ouders dat ze me de weg naar Christus gewezen hebben en dat ze me hebben geleerd wat hard werken is. Ik dank Opa Veldhuizen voor het meeleven van de studie. Als dienaar van het Woord hebt u me veel geleerd. Bovenal leerde ik van u ‘liefde voor de kerk’ krijgen. Een kerk die niet volmaakt is, maar die van Christus is.

De grootste dank komt toe aan de Heere, Die boven alles te prijzen is, voor de vreugde, de wijsheid en de genade die Hij mij heeft bewezen, zodat ik de studie theologie tot dit punt mocht brengen.

Soli Deo Gloria!

J.P. (Jeffrey) Bredenhoff

Inhoudsopgave

VOORWOORD	2
HOOFDSTUK 1 INLEIDING	5
1.1 AANLEIDING VAN DE THESIS	5
1.2 PROBLEEMSTELLING	5
1.3 ONDERZOEKSVRAGEN	6
1.3.1 <i>Hoofdvraag</i>	6
1.3.2 <i>Deelvragen</i>	6
1.4. DOELSTELLING EN RELEVANTIE	7
1.4.1 <i>Homiletisch</i>	7
1.4.2 <i>Educatief</i>	7
1.4.3 <i>Kerkelijk</i>	7
1.5 PERSOONLIJKE BETROKKENHEID	7
1.6 OVERZICHT	8
1.7 METHODOLOGIE	8
1.7.1 <i>Deelvraag 1</i>	8
1.7.2 <i>Deelvraag 2</i>	8
1.7.3 <i>Deelvraag 3</i>	8
HOOFDSTUK 2 METHODE	10
2.1 PRAKTISCHE THEOLOGIE	10
2.2 KWALITATIEF EMPIRISCH ONDERZOEK	10
2.3 RESPONDENTEN	10
2.4 SEMI-GESTRUCTUREERDE INTERVIEWS	11
2.4.1 <i>Voordelen</i>	12
2.4.2 <i>Nadelen</i>	12
2.4.3 <i>Balans</i>	12
2.5 BETROUWBAARHEID EN VALIDITEIT	13
HOOFDSTUK 3 WAT VERSTAAN WE ONDER DE SPIRITUALITEIT VAN PREDIKANTEN?	15
3.1 INLEIDING	15
3.2 WAT IS SPIRITUALITEIT?	15
3.3 DE SPIRITUALITEIT VAN DE PREDIKANT	16
3.3.1 <i>Het belang</i>	16
3.3.2 <i>De bronnen</i>	17
3.3.3 <i>De Inhoud</i>	18
3.4 AANZET VOOR SPIRITUALITEIT VANUIT GB-LITERATUUR	19
HOOFDSTUK 4 SPIRITUALITEIT IN DE HOMILETISCHE LITERATUUR	21
4.1 HET WOORD (S)PREKEN	21
4.2 DIE VAN DEZE DINGEN GETUIGT	21
4.3 SPIRITUALITEIT IN HET PREEKPROCES	22
4.4 UIT DE HOMILETISCHE DRIEHOEK: DE PREDIKER	23
HOOFDSTUK 5 WAT D' OVERDENKING IN MIJ SPREEKT	25
5.1 PREEKPROCES	25
5.2 EXEGESE	26
5.2.1 <i>Tekstkeuze</i>	26
5.2.2 <i>Ambachtelijk handwerk</i>	27
5.3 HET GEBED	28
5.4 AFHANKELIJKHEID	30
5.5 DAGELIJKS LEVEN	31
5.6 (WERK)DRUK	34
5.7 HERBRONNEN	36
HOOFDSTUK 6 CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN	38

6.1 BEANTWOORDING VAN DE HOOFDVRAAG.....	38
6.2 AANBEVELINGEN VOOR OPLEIDING EN KERK	39
6.2.1 <i>Aanbevelingen voor de opleiding</i>	39
6.2.2 <i>Aanbevelingen voor de kerk</i>	39
BIBLIOGRAFIE.....	40
BIJLAGE 1: VERKLARINGENBLAD.....	43
BIJLAGE 2 DATA MANAGEMENT PLAN	44

Hoofdstuk 1 | Inleiding

1.1 | Aanleiding van de thesis

‘Gaaf de dominee op vakantie?’ Het was een enigszins gekscherende, maar ook wel een serieuze vraag, die ik stelde nadat we het kerkgebouw van de hervormde gemeente in Wapenveld waren binnengelopen. Een de predikanten van de gemeente kwam ook het kerkgebouw binnen en droeg een, in mijn ogen, vrij grote koffer met zich mee. Het bleek de ‘togakoffer’ van de predikant te zijn. De toga. Voor mij destijds als NGK’er¹ een totaal onbekend kledingstuk. Vanwaar de toga? In de tijd die ik doorbracht in hervormd Wapenveld werd de toga voor mij steeds meer bekend. Ik leerde er ook meer over, zoals: ‘de toga laat de persoon van de predikant wegvallen’ en ‘de toga staat voor onafhankelijkheid. Zoals een rechter onafhankelijk zijn woord spreekt, zo spreekt de predikant ook onafhankelijk (van zijn persoon) het Woord van God’, ‘een predikant spreekt niet namens zichzelf, maar namens zijn Zender’. In de kring van de Gereformeerde Bond (GB), zoals ik die in Wapenveld leerde kennen, klinken deze geluiden nog steeds: ‘Leren we de gemeente zo dat de persoon van de predikant schuilgaaf achter zijn roeping, achter zijn ambtelijke positie?’² Het werd me duidelijk: achter de toga valt *de persoon* weg.

Toen ik in 2019 de module ‘Kerk in Uitvoering’ aan de Hogeschool Windesheim in Zwolle deed, om als kerkelijk werker binnen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) te kunnen dienen, kwam deze thematiek ook ter sprake. Drs. N.C. van der Voet, was er duidelijk over: ‘De persoon valt weg? Onzin. Als een predikant, d.m.v. de toga, wegvallt achter het Woord, dan moet hij ook z’n trouwring maar afdoen’. *De persoon* doet er blijkbaar toe.

In 2021 begon ik aan de master theologie (gemeentepredikant) op de Protestantse Theologische Universiteit (PThU), waarvan het eerste vak ‘theologische existentie’ is.

Tijdens dit vak worden studenten aangemoedigd om te reflecteren op o.a. hun biografie, spiritualiteit en geloofsidentiteit. Deze dingen mogen helemaal meedoen. *Het persoonlijke* doet er blijkbaar toe.

1.2 | Probleemstelling

In de drie bovenstaande situaties verneem ik een spanningsveld. Ik heb gemerkt dat er in de (klassiek) gereformeerde kring veel aandacht is voor Woord en tekst, maar minder voor persoon en performance. Niet de persoon, maar zijn werk heeft voorrang.³ Predikanten ‘staan er enkel om het Woord van God te verkondigen. Het gaat dus om de tekst, Die moet tot klinken komen. Die moet zichzelf gaan preken’.⁴ Uit beschikbaar onderzoek blijkt dat de persoon van de verkondiger een belangrijke factor is in het preekvoorbereidingsproces.⁵ Elke preek is uiteindelijk een artistiek product: die preek bestond hiervoor niet en draagt het unieke stempel van déze prediker.⁶ De prediker komt in de verkondiging mee met zijn persoonlijkheid en echte emoties. Emoties die

¹ NGK - Nederlands Gereformeerde Kerken. De huidige Nederlandse Gereformeerde Kerken, die bestaan uit een fusie van de Nederlands Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt gebruiken deze afkorting ook.

² P.J. Vergunst, ‘De toga uit?’. Via: <https://www.gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/de-toga-uit/> (Geraadpleegd op 27-03-2025)

³ J. Harteman, ‘Roeping tot het ambt: we ontvangen genadegaven van God niet voor privégebruik’ In: De Waarheidsvriend 13 (2025), 10

⁴ R. van Kooten, *Hoe wordt de preek geboren? - een kijkje in de keuken van de prediker* In: J. Hoek (red.), *De preek werkt: Bezinning op christelijke verkondiging* (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2015), 140

⁵ Zie bijvoorbeeld: J. Douma, *Veni Creator Spiritus: De meditatie en het preekproces*. (Kampen: KOK, 2000), 186-218

⁶ T.T.J. Pleizier, ‘Hermeneutiek in de preekvoorbereiding’ In: *Theologia Reformata* 67/1 (2024), 52

verzonnen zijn, zijn bedrieglijk en manipulatief.⁷ De spanning die er in de klassiek gereformeerde kring ontstaat, is de spanning tussen de klassieke benadering dat de prediker niets anders is dan een heraut, die niets anders te doen heeft dan de hem toevertrouwde boodschap door te geven op gezag van zijn Zender⁸ en de visie dat de prediker ook subject is van de prediking.⁹ De gedachte dat een predikant 'slechts' een heraut is, die in opdracht van zijn Koning spreekt is niet vreemd, omdat Paulus deze opdracht aan zijn geestelijke zoon Timotheüs geeft door tegen hem te zeggen: Predik het woord'.¹⁰ John Piper merkt op dat deze term van de apostel duidt op het werk van een heraut, die aankondigt en proclameert.¹¹

Toch speelt in de klassiek-gereformeerde context de persoon van de predikant een belangrijke rol, gegeven diens spiritualiteit. Van de predikant wordt immers een praktijk van geestelijk leven verondersteld. Hoe die praktijk er voor predikanten uit de GB uit ziet en hoe die van invloed is op de preekvoorbereiding, valt op voorhand niet te zeggen, omdat er nauwelijks onderzoek naar gedaan is. Onderwaardering voor de persoon in klassiek gereformeerde kring, is problematisch, omdat een gebrek aan spiritualiteit bij de predikant een levende verkondiging in de weg staat.¹² De predikant is geroepen om vanuit een existentiële betrokkenheid het Woord te verkondigen, zodat het een levenwekkend Woord is, een Woord dat verandering teweegbrengt.¹³

Elke week buigen predikanten zich weer over de schriften om de preek voor te bereiden. Hoewel er veel boeken geschreven zijn over hoe het preekvoorbereidingsproces verloopt of idealiter zou moeten verlopen, is er maar heel weinig onderzoek naar hoe het feitelijk gaat.¹⁴

Omdat in de kring van de GB de (spiritualiteit van de) persoon van de prediker naar de achtergrond lijkt te zijn verschoven t.o.v. Woord en tekst, maar het in de homiletiek wel een belangrijk gegeven is, wil ik in mijn thesis onderzoeken hoe de spiritualiteit van de predikant¹⁵ van invloed is op de totstandkoming van de preek.

1.3 | Onderzoeksvragen

Het bovenstaande wil ik onderzoeken d.m.v. onderstaande onderzoeksvragen:

1.3.1 | Hoofdvraag

Welke rol speelt de 'spiritualiteit' van predikanten uit de Gereformeerde Bond binnen de Protestantse Kerk in Nederland in de reflectie tijdens het preekvoorbereidingsproces tegen de achtergrond van een kerugmatische theologie waarin de persoon lijkt te verdwijnen?

1.3.2 | Deelvragen

1. Wat verstaan we onder de spiritualiteit van predikanten?
2. Hoe wordt in homiletische literatuur 'spiritualiteit' in het preekproces ingebracht?
3. In welke onderdelen van de preekvoorbereiding wordt de eigen spiritualiteit door predikanten uit de GB ervaren en ingezet?

⁷ Darius L. Salter, *Preaching as art: Biblical storytelling for a Media Generation* (Kansas City, MO: Beacon Hill Press, 2013), 152

⁸ K. de Ruijter, *Horen naar de stem van God: Theologie en methode van de preek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2013), 167

⁹ de Ruijter, *Horen naar de stem van God*, 168

¹⁰ 2 Timotheüs 4:2a, HSV

¹¹ J. Piper, *The supremacy of God in Preaching*, 3rd ed. (Michigan: BakerBooks (2015), 12

¹² J. Douma, *Veni Creator Spiritus*, 193

¹³ Ibid. Douma gebruikt 'existentiële betrokkenheid' en 'spiritualiteit' als synoniemen.

¹⁴ Pleizier, *Hermeneutiek in de preekvoorbereiding*, 49

¹⁵ In dit onderzoek zal naar de predikant verwezen worden met mannelijke voornaamwoorden. De reden hiervoor is dat er binnen de kring van de Gereformeerde Bond, waar dit onderzoek zich op richt, geen vrouwelijke predikanten zijn.

1.4. Doelstelling en relevantie

Het onderzoek naar de invloed van de spiritualiteit van de predikant op de preekvoorbereiding is om een aantal redenen relevant:

1.4.1 | Homiletisch

Wat gebeurt er als er wordt gepreekt? Er kan simpelweg gesteld worden dat preken alleen een 'doorgeven van de (Godelijke) boodschap' is. De predikant is dan gelijk aan een heraut. De heraut bracht de boodschap van de koning over en zo brengt de predikant de evangelieboodschap over namens zijn Zender. Daarbij staan dan niet zijn eigen ideeën of mening centraal, maar de boodschap die hem is opgelegd. De predikant kan in dat geval niets anders doen dan de tekst nazeggen: de subjectiviteit van de predikant moet geheel schuilgaan achter de objectiviteit van de boodschap. Zo afgebakend staan de zaken er in de preekpraktijk meestal niet voor. Josuttis laat zien dat er verschillende manieren zijn waarop het 'ik' van de prediker in de preek naar voren kan komen. In de preekvoorbereiding zal er door de predikant een afweging worden gemaakt in hoeverre zijn persoon in de preek tot uiting mag komen.

1.4.2 | Educatief

De PThU beschikt over een leerstoelgroep voor Beroepsvorming en spiritualiteit. Het is een plaats waar professionaliteit en spiritualiteit elkaar complementeren. Het bestaan van dit centrum laat zien dat het voor studenten, maar ook voor alumni, van belang is om te reflecteren op hun persoon en de opleiding die zij volgen of het ambt dat zij dragen. Ook het feit dat er drie cursussen theologisch existentie zijn, laat zien dat er op de PThU ruim aandacht is voor de persoon die een ambt bekleedt/gaat bekleden. Dit onderzoek wil o.a. laten zien waarom het goed zou zijn als die aandacht voor de persoon er ook zou zijn voor de preekvoorbereiding.

1.4.3 | Kerkelijk

De protestantse traditie zet hoog in met de preek als kloppend hart van de kerkdienst. Dit kan natuurlijk alleen gezegd worden omdat aan de preek het lezen uit de Bijbel voorafgegaan is. God komt heel speciaal aan het woord tijdens het lezen van de heilige Schrift. Daarom wordt de bijbellezing ook wel als het hoogtepunt, als het cruciale moment van de eredienst beschouwd. Aan de bijbellezing is de prediking verbonden. Het verwondert daarom niet dat de verkondiging in de geschiedenis van de kerk van meet af aan een belangrijke plek heeft gehad. Juist omdat de prediking een wezenlijk onderdeel is van de eredienst is én omdat een 'bezielde preek' zeggingskracht heeft, is het relevant om van een predikant te weten hoe hij zijn spiritualiteit inzet bij de preekvoorbereiding. Immers, 'bezielde prediking werkt bezielend. Er gaat kracht uit van het woord, dat met warme overtuiging wordt gesproken'.¹⁶

1.5 | Persoonlijke betrokkenheid

Ik ben niet alleen de student-onderzoeker, die in deze thesis uiteenzet wat ik heb onderzocht, maar ik ben ook belijdend lid van de Protestantse Kerk in Nederland en lid van de Gereformeerde Bond. Ik heb ongeveer 10 jaar onder de prediking gezeten van predikanten die zich rekenen tot de Gereformeerde Bond. Ik heb hun prediking gehoord en beleefd en ben vertrouwd geworden met de 'taal' ervan. Niet alleen ben ik, binnen dit kerkverband, hoorder van preken, maar ik ben ook 'kandidaat'¹⁷. Dat betekent dat ik een preekconsent¹⁸ heb en daarmee toestemming gekregen heb om een kerkdienst te leiden. Dit maak dat ik ook zelf (bijna) wekelijks betrokken ben bij de

¹⁶ T. Hoekstra, *Gereformeerde homiletiek*. 3ed. (Amsterdam: Uitgeverij Ton Bolland, 1975), 350

¹⁷ De term 'kandidaat' wordt in de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland alleen (nog) gebruikt voor 'kandidaten' voor een bepaalde vacature (binnen de kerkenraad). In de kring van de Gereformeerde Bond worden studenten met een preekbevoegdheid veelal aangeduid als 'proponent'. Volgens de kerkorde is iemand pas proponent wanneer hij/zij moet goed gevolg colloquium heeft gedaan.

¹⁸ Zoals bedoeld in ord. 13-11-1 van de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland.

preekvoorbereiding. Dit maakt dat ik als student-onderzoeker nauw betrokken ben bij het thema dat ik onderzoek. Hier ben ik me gedurende het onderzoek steeds meer bewust van geworden. Dit heeft me geholpen om mijn interviewschema steeds scherper voor ogen te houden en de vragen tijdens het interview scherper te stellen.

Ik heb de persoonlijke betrokkenheid zoveel mogelijk willen verwerken door rekenschap te geven van een duidelijke opzet en methode(analyse).

1.6 | Overzicht

In hoofdstuk 2 van de thesis wordt de methode, waar in deze thesis voor gekozen is, verwoord en verantwoord. Vervolgens wordt eerst de praktijk waarin dit onderzoek zich bevindt onderzocht door middel van literatuurstudie. Er wordt een theoretisch kader opgezet waarin eerst wordt onderzocht wat in het kader van dit onderzoek bedoeld wordt met spiritualiteit van predikanten (Hoofdstuk 3). Vervolgens wordt er vanuit de homiletische literatuur gekeken of en hoe deze spiritualiteit in het preekproces wordt ingebracht (Hoofdstuk 4). Daarna wordt er een concrete wending naar de praktijk gemaakt. Een aantal predikanten wordt gevraagd naar de eigen (ervaren) spiritualiteit tijdens de preekvoorbereiding. De bevindingen worden in hoofdstuk 5 verbonden aan de eerdere inzichten vanuit de het theoretisch kader (hoofdstuk 3 en 4).

Hoofdstuk 6 beantwoordt de hoofdvraag van de thesis en biedt aanknopingspunten voor discussie en eventueel verder en/of gerichter onderzoek.

1.7 | Methodologie

In deze paragraaf beschrijf ik de methodologie voor de deelvragen van dit onderzoek.

Deelvraag 1 en 2 zijn theoretisch van aard. Daarom zal ik vooral literatuur gebruiken om tot beantwoording van deze vragen te komen. In deze paragraaf wil ik kort toelichten hoe ik de deelvragen wil beantwoorden en met welk doel. Deelvraag 3 wordt beantwoord door gebruik te maken van semi-gestructureerde interviews.

1.7.1 | Deelvraag 1

In de eerste deelvraag wil ik allereerst de brede term 'spiritualiteit' verkennen, om het vervolgens vanuit een klassiek-gereformeerd perspectief af te bakenen. De christelijke spiritualiteit heeft vele vormen aangenomen in de loop der eeuwen.¹⁹ Vanuit een helder afgebakend kader over wat 'spiritualiteit' (in deze thesis) is, worden later de interviews vormgegeven. Vanuit de praktijk van de preekvoorbereiding (deelvraag 3) wordt in hoofdstuk 5 gezien of het in deelvraag 1 geschetste kader helpend is. De afbakening van het concept 'spiritualiteit' helpt bij de beantwoording van deelvraag 2 als er gezocht wordt in homiletische literatuur.

1.7.2 | Deelvraag 2

In deelvraag 2 wordt onderzocht hoe in de homiletische literatuur spiritualiteit wordt ingebracht in het preekvoorbereidingsproces. In welke fase/fasen is de predikant, volgens de homiletiek, bezig met (eigen) spiritualiteit en wat is het (homiletische) doel ervan? Om dit te onderzoeken wordt gebruik gemaakt van de 'definitie' die in deelvraag 1 geconstrueerd is. Er wordt gekeken in hoeverre de definitie terug te vinden is in de gereformeerde homiletische literatuur.

1.7.3 | Deelvraag 3

Met deelvraag 3 grondt het theoretisch kader van de thesis in de praktijk van de preekvoorbereiding. Hoe gaat het nu werkelijk in de studeerkamer waar de predikant zich elke week weer over de Bijbel buigt en Gods stem probeert te verstaan? Om deze deelvraag te beantwoorden wordt gebruik gemaakt van semi-gestructureerde interviews. Er worden zeven predikanten geïnterviewd. Dit aantal is vooral ingegeven vanwege de beschikbare tijd voor de masterthesis. De predikanten die

¹⁹ K. Waaijman, *Spiritualiteit: vormen, grondslagen, methoden* (Kampen: Uitgeverij KOK, 2000), 23

geselecteerd zijn, zijn dat in de eerste plaats omdat ze verbonden zijn aan de GB. Daarmee wordt uitdrukking gegeven aan het klassiek-gereformeerde perspectief.

Hoofdstuk 2 | Methode

2.1 | Praktische Theologie

Dit onderzoek valt binnen de discipline van de Praktische Theologie. De reden dat hiervoor gekozen is, is omdat praktische theologie 'een kruispunt van kennis is'.²⁰ Het gaat bij Praktische Theologie om, zoals de naam al aangeeft, 'theologie', maar ook om het leven van alledag. Er is sprake van kennis die zich rechtstreeks oriënteert op de menselijke werkelijkheid en die wil nadenken over het hoe en waarom van menselijk handelen en de daarmee samenhangende processen.²¹ Omdat de probleemstelling van deze thesis zich in de praktijk (van alledag) bevindt, past de invalshoek vanuit de Praktische Theologie goed, want praktische theologie reflecteert op het handelen van de kerk.²² Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het begrip 'alledag' in dit onderzoek vooral gekleurd is door de 'lived religion' of de 'ordinary theology' van predikanten. De reflectie moet wel een kritische functie hebben, wil ze de praktijk ook werkelijk kunnen evalueren.²³

2.2 | Kwalitatief empirisch onderzoek

In deze thesis wordt de praktijk ingeschakeld. De Roest maakt duidelijk waarom dit bevorderlijk is voor praktisch theologisch onderzoek. Hij schrijft: 'Van der Ven describes how researchers can be "called in by the practitioners." Practitioners may have tried to enact their new ideas and plans and failed in doing so and then practical theologians may be called in for help. When they complete their research, practical theologians have the task of giving feedback to the practitioners, so that they can advance and develop the religious practices in which they are involved'.²⁴

Door in gesprek te zijn/blijven met de practitioners is het mogelijk om een religieuze praktijk te bevorderen en ontwikkelen. In deze thesis wordt deze 'methode' van De Roest gevolgd door gebruik te maken van kwalitatief empirisch onderzoek. Ik ben me ervan bewust dat de predikanten die zijn benaderd ook 'gewoon respondenten' zijn. Tegelijkertijd zijn zij ook 'beoefenaars' van de preekvoorbereiding. In het interview wordt niet alleen om hun mening gevraagd, maar juist om hun betrokkenheid op de preekvoorbereiding. Deze gesprekken worden door de predikanten aangegaan met een (toekomstig) collega. Dat maakt dat er een beweging is tussen 'respondent' en 'samenwerker' zijn.

2.3 | Respondenten

Voor de interviews zijn predikanten benaderd die de Protestantse Kerk in Nederland dienen. In deze paragraaf wordt kort toegelicht hoe de selectie en werving van de predikanten heeft plaatsgevonden.

Selectie

Om predikanten te selecteren is gebruik gemaakt van een 'predikantenlijst' van de GB.²⁵ Bij de lijst staat opgemerkt dat 'dat deze gegevens niet kunnen worden opgevat als een predikant-ledenlijst van de Gereformeerde Bond. In sommige gevallen is de predikant lid maar dient hij een gemeente die niet eerder een hervormd-gereformeerde predikant had. Omgekeerd kan ook'. Navraag bij de dhr. Loedeman, bureausecretaris bij de GB, wees uit dat ik 'wel uit kan gaan van de lijst zoals vermeld op de website. (het kunnen hooguit 10 predikanten zijn die wel op de lijst staan maar formeel geen

²⁰ K. de Ruijter, *Meewerken met God: Ontwerp van een Gereformeerde Praktische Theologie* (Kampen: Uitgeverij KOK, 2005), 80

²¹ Ibid.

²² Ibid., 96

²³ Ibid.

²⁴ H. de Roest, *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners in Research on Christian Practices Theology in Practice* 8 (Leiden: Brill, 2020), 30 (PDF-versie) via: <https://brill.com/display/title/56046>

²⁵ Via: <https://www.gereformeerdebond.nl/over-de-gb/predikanten/> (Geraadpleegd op 24 maart 2025).

lid)' .²⁶ Navraag bij de geselecteerde predikanten heeft hun lidmaatschap van de GB bevestigd. Om tot een selectie van predikanten te komen zijn de elf classes van de PKN verdeeld in vier groepen:

- 1: Friesland, Groningen/Drenthe, Overijssel/Flevoland
- 2: Gelderland Zuid en Oost, Veluwe, Utrecht
- 3: Noord-Holland, Zuid-Holland Noord, Zuid-Holland Zuid
- 4: Noord-Brabant, Limburg, Delta

Uit elk van deze groepen zijn twee predikanten geselecteerd die zijn benaderd voor deelname aan het onderzoek. De predikanten zijn o.a. geselecteerd a.d.h.v. waar ze staan: een dorp(se) omgeving of een stadse context. Mijn vermoeden is dat spiritualiteit vanuit het ambt anders 'werkt' in een stedelijke context dan in een dorp. Dit vermoeden is o.a. ingegeven door een van mijn stagebegeleiders (uit een stedelijke context) die me zei: 'Als ik hier de deur uitloop weet bijna niemand op straat dat ik een dominee ben'. Mijn vermoeden is dat dit in een dorp op de Biblebelt anders ligt. Omdat het in dit onderzoek om het klassiek-gereformeerde perspectief gaat, worden geografische invloeden verder niet in de onderzoeksresultaten meegenomen.

Bij de selectie van de predikanten heb ik het criterium gesteld dat deze predikanten gemeentepredikant zijn en dus geen emerituspredikant, predikant met een bijzondere opdracht of geestelijk verzorger.

Werving

Naar de acht geselecteerde predikanten is een e-mail verzonden, waarin ik mezelf kort heb voorgesteld en het onderzoek heb toegelicht. In de mail is aangegeven dat er telefonisch contact zou worden opgenomen. Uit de groepen 1 t/m 3 kwamen direct vier reacties van predikanten die direct bereid waren om aan het onderzoek deel te nemen. Met hen is een afspraak gemaakt om een interview te houden en zij hebben een informed consent-formulier ontvangen. Uit groep 4 is het niet gelukt een predikant te bereid te vinden. Uiteindelijk zijn er zeven predikanten gevonden die tijd konden vrijmaken om aan het onderzoek deel te nemen. Hieronder zijn een aantal gegevens van de respondenten weergegeven. Bij vijf van de zeven predikanten kon ik voor het interview in de pastorie terecht. I.v.m. (onverwachte) agenda technische redenen heeft 1 interview online plaatsgevonden (predikant 6) en heeft predikant 7 schriftelijk vragen beantwoord. Hij kon om een dringende reden niet deelnemen aan het interview. Omdat de schriftelijk beantwoording minder uitgebreid is dan de gehouden interviews en omdat ik niet kon doorvragen, heb ik beantwoording gebruikt om de overige data te valideren. Ik heb de schriftelijke beantwoording niet verwerkt in de analyse.

Predikant	Groep	Leeftijd	Stad/Dorp	Online	Liturgisch profiel ²⁷
1	3	39	Dorp	Nee	Traditioneel
2	2	31	Dorp	Nee	Traditioneel
3	1	53	Dorp	Nee	Eigentijds
4	1	54	Stad	Nee	Traditioneel
5	2	44	Stad	Nee	Eigentijds
6	3	52	Stad	Ja	Eigentijds
7	1	56	Stad	Ja	Eigentijds

2.4 | Semi-gestructureerde interviews

Om aan data te komen voor dit onderzoek is gekozen voor de methode van semi-gestructureerde interviews. Voor semi-gestructureerde interviews is gekozen, omdat ze een flexibele structuur

²⁶ Uit e-mail van dhr. H. Loedeman, bureauscretaris GB. Ontvangen op 31 maart 2025.

²⁷ Traditioneel: een gemeente waarin uitsluitend psalmen (1773) en enige gezangen gezongen worden en gelezen wordt uit de (H)SV. Eigentijds: een gemeente waarin naast psalmen ook een ander lied gezongen wordt. De bijbelvertaling is niet uitsluitend (H)SV.

hebben en de onderzoeker in staat stellen om onverwachte thema's te ontwikkelen.²⁸ De kennis, opvattingen, inzichten, interpretaties, ervaringen en interacties van de predikanten zijn daarvoor betekenisvolle elementen²⁹, die niet via andere bronnen beschikbaar zijn.³⁰ In hoofdstuk 5 worden de gehouden interviews geanalyseerd d.m.v. thematische analyse. Vervolgens wordt de analyse verbonden met eerder opgedane theoretische kennis. Deze manier van dataverzameling heeft een aantal voor- en nadelen:

2.4.1 | Voordelen

Het is een *respondentvriendelijke manier* om data te verzamelen, er is controle over het beantwoordingsproces en er zijn ingewikkelde vragen mogelijk.³¹

In het kader van een gesprek over eigen spiritualiteit in het preekvoorbereidingsproces is het voor respondenten fijn om van hart tot hart te kunnen spreken i.p.v. een enquête in te moeten vullen. Het voordeel van een interview is ook dat er controle is over het beantwoordingsproces. Als een respondent een vraag niet goed begrijpt, is het mogelijk om te verduidelijken. Het is bij interviews ook mogelijk om wat ingewikkeldere vragen te stellen of een vraag wat anders te formuleren. Door semi te structureren is het mogelijk om overal met dezelfde vraag te beginnen en bepaalde topics terug te laten komen.

2.4.2 | Nadelen

Het nadeel van deze manier van dataverzameling is dat er geen anonimiteit is, de interviewer de mogelijkheid heeft om de respondent te beïnvloeden en er weinig bedenktijd is voor de respondent.³² De respondent is niet (meer) anoniem. Zijn antwoorden zijn bekend bij de onderzoeker. In het specifieke geval van dit onderzoek is de onderzoeker zelf ook lid van de kring waarin de respondent zich begeeft. Dit kan de kans vergroten dat de respondent sociaal wenselijke antwoorden geeft.³³ De interviewer is ook in staat om de respondent te beïnvloeden. Dit kan gebeuren door de reactie van de interviewer op een antwoord van de respondent, maar het kan ook te maken hebben met de non-verbale reactie van de interviewer.³⁴ De respondent heeft tijdens het interview niet uitgebreid de tijd om na te denken over de vraag die wordt gesteld. Er is in de agenda van de respondent tijd gemaakt voor dit interview voor ± 45-60 minuten. Daarom zal er bij de respondent altijd wat tijdsdruk aanwezig zijn. Het niet lang kunnen nadenken over een (ingewikkelde) vraag kan het antwoord ook enigszins vertekenen.

2.4.3 | Balans

Omdat het interview gaat over een persoonlijke zaak in het leven van de respondenten, omdat de anonimiteit voor derden gewaarborgd is én omdat in kerkelijke kring ook een vertrouwd mag worden op het ambtsgeheim³⁵, is er gekozen om niet een schriftelijke enquête uit te zetten, maar een fysiek interview te doen.

²⁸ J. Mason, *Qualitative Researching* (London: SAGE Publications, 2018), 62

²⁹ Naar: Ibid., 63

³⁰ Ruslin et al., *Semi-structured Interview: A Methodological Reflection on the Development of a Qualitative Research Instrument in Educational Studies* in: IOSR Journal of Research & Method in Education. Geraadpleegd op 31-03-2025 via:

<http://repository.iainpalu.ac.id/id/eprint/1247/1/Saepudin%20Mashuri.%20Artkel%20inter.pdf>, 26

³¹ B. Baarda, *Dit is onderzoek!* (Groningen: Noordhoff Uitgevers, 2019), 119

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ De student-onderzoeker is ook ouderling-kerkelijk werker en in die hoedanigheid bekend met de plicht tot geheimhouding.

2.5 | Betrouwbaarheid en validiteit

De resultaten van dit onderzoek dragen een enigszins voorlopig karakter. Dat heeft o.a. te maken met het geringe aantal respondenten die in de onderzoeksresultaten zijn meegenomen.

De validiteit van dit onderzoek wordt gestaafd door de instrumentele validiteit³⁶. De betrouwbaarheid van het onderzoek wordt o.a. gebaseerd op wat de predikanten zelf zeggen in de interviews. Deze interviews zijn in die mate vormgegeven dat de resultaten zo min mogelijk beïnvloed zijn door toeval.³⁷ De betrouwbaarheid van de antwoorden van de respondenten berust ook op het feit dat de antwoorden anoniem verwerkt worden. Er is dus een 'vrije ruimte' om te spreken. Dat blijkt bijvoorbeeld uit opmerkingen van meerdere predikanten over collega's die ze (in hun gemeente) hebben horen preken (P1, r. 220-221, P3, r. 69, P2, r. 319-320 en 335-337).

2.6 | Softwareprogramma ATLAS.ti

De interviews heb ik geanalyseerd met het softwareprogramma ATLAS.ti. Hiermee heb ik de transcripties, die ik van geluidsbestanden maakte, geanalyseerd. Elke predikant heeft een nummer gekregen. Zo worden ze ook in deze thesis weergegeven.³⁸ Voor de analysemethode heb ik gebruik gemaakt van het artikel van Braun en Clark dat gaat over thematische analyse.³⁹ Zij bieden een methode van zes stappen aan om verkregen data te analyseren. Deze stappen zijn:

1. Vertrouwd raken met de data
2. Genereren van codes/labels
3. De codes onderbrengen in overkoepelende thema's
4. Herzien van de thema's
5. Definiëren van de thema's
6. Rapportage

Ik ben vertrouwd geraakt met de data door de interviews te transcriberen, maar ook door het nog een keer goed door te lezen. Alle informatie die niet met de onderzoeksvraag/het onderwerp te maken had, en daarmee niet direct relevant is, heb ik doorgehaald.⁴⁰ Dit bewerkte bestand is samen met het origineel bewaard om later eventueel nog informatie terug te kunnen halen.⁴¹ Vervolgens ben ik aan de slag gegaan om de verkregen data open te coderen. Dit heb ik gedaan door de eerste drie interviews te nemen en die te coderen. Vervolgens heb ik van die codes een aantal overkoepelende thema's te formeren.⁴² Vervolgens heb ik, met de gevonden thema's en gemaakte codes de andere drie interviews gecodeerd om te zien of de eerder geformuleerde codes en thema's daarop zouden aansluiten of dat ze nog uitgebreid konden worden. Hierdoor heb ik geprobeerd mijn codes en thema's te 'toetsen'. Ik ben me ervan bewust dat het het onderzoek ten goede zou zijn gekomen om, in het kader van intersubjectiviteit, een ander ook te laten coderen. Door een uitgelopen planning is dat er niet van gekomen. Na het 'toetsen' van de thema's ben ik begonnen met het, waar nodig, herformuleren van de thema's en heb de thema's van een definitie voorzien.⁴³ Daarmee zijn sommige codes samengevallen. Omdat ik de oorspronkelijke codes wel bewaarde, kon ik gedurende het proces nog wel even terug om te zien of het e.e.a. toch nog aanscherping nodig had. Hierdoor heb ik geprobeerd om het hele proces van dataverzameling en analyse een iteratief

³⁶ Baarda, *Dit is onderzoek*, 105

³⁷ Naar: Ibid., 107: 'Betrouwbaarheid is de mate waarin een meting onafhankelijk is van toeval'.

³⁸ Met (P4, r. 78-81) verwijs ik naar de regels 78-81 van de transcriptie van het interview met predikant 4.

³⁹ Virginia Braun en Victoria Clarke, 'Using thematic analysis in psychology', *Qualitative Research in Psychology* 3, nr. 2 (1 januari 2006), 77-101

⁴⁰ D.B. Baarda, M.P.M. de Goede en J. Teunissen, *Basisboek Kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek* (Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff bv, 2005), 306-308

⁴¹ Ibid., 308

⁴² Phase 3, volgens: Braun en Clarke, *Thematic analysis*, 89

⁴³ Braun en Clark, *thematic analysis*, 92

proces te laten zijn: een wisselwerking tussen ideeën en data.⁴⁴ Dat had beter uit de verf kunnen komen tijdens het veldwerk, omdat ik me de beginselen van kwalitatief onderzoek doen nog eigen moest maken.

⁴⁴ Baarda, de Goede en Teunissen, *Kwalitatief onderzoek*, 324

Hoofdstuk 3 | Wat verstaan we onder de spiritualiteit van predikanten?

3.1 | Inleiding

In dit derde hoofdstuk van de thesis wordt stilgestaan bij de spiritualiteit. Dit lijkt problematisch, omdat 'spiritualiteit' een gelaagd en niet voldoende gedefinieerd begrip is en veelvuldig voorkomt in onze maatschappij. Er is sprake van: milieuspiritualiteit, bevrijdingsspiritualiteit, vredesspiritualiteit, feministische spiritualiteit.⁴⁵ Desondanks wordt het begrip in dit hoofdstuk wel gehandhaafd, omdat de term spiritualiteit 'voorziet in een behoefte aan een wetenschappelijke term voor geestelijk leven'.⁴⁶ Het begrip is ook een eigentijdse term die past binnen een cultuur waarin men steeds meer op zoek is naar meer diepgang, meer ervaring en meer zin.⁴⁷ Het begrip 'spiritualiteit' is ook zeer geschikt in de context waarin deze thesis zich positioneert: de gereformeerde traditie. Deze thesis voert o.a. een pleidooi voor de herwaardering van de spiritualiteit als begrip voor 'geestelijk leven', een levenshouding die in de klassiek-gereformeerde context bekend is, hoewel er niet altijd met dit woord over gesproken wordt. Het ontbreekt zeker niet. Het geestelijk (be)leven is onderdeel van de 'spiritualiteit'.⁴⁸ Vanwege de reikwijdte en de doelstelling van de thesis is het niet de bedoeling uitvoerig stil te staan bij het begrip spiritualiteit op zich. Het gaat immers, zoals de titel van dit hoofdstuk al aangeeft, om de spiritualiteit van 'de (klassiek-gereformeerde) predikant'. Daarom zal in dit hoofdstuk eerst kort aandacht geschonken worden aan enkele fundamentele elementen van spiritualiteit, zodat die vervolgens toegespitst kunnen worden op de situatie op de situatie van predikanten uit de GB.

3.2 | Wat is spiritualiteit?

Spiritualiteit raakt de kern van het menselijk bestaan: de verhouding tot het Absolute.⁴⁹ Ze heeft een goddelijke en een menselijke kant, omdat 'de *spiritus*' waarnaar de spiritualiteit zijn naam ontleent verwijst naar zowel de Geest van God als de geest van de mens.⁵⁰ Spiritualiteit krijgt daarmee een 'bovennatuurlijk label'. Ze is niet louter empirisch te onderzoeken. Achter spiritualiteit kan je niet zomaar de vinger krijgen. In de definitie van Waaijman wordt dat treffend verwoord: 'spiritualiteit is de voortgaande omvorming van iemand, betrokken op een onvoorwaardelijke Aanspraak'.⁵¹ In de onvoorwaardelijke Aanspraak die spiritualiteit op een mens doet, wordt altijd iets 'ervaren van de andere kant'. Spiritualiteit overkomt een mens. Dit blijkt ook uit sommige interviews waarin gesproken wordt over creativiteit 'die je niet altijd krijgt' (P1, r. 68-69) of waarin het gaat over iets 'dat je toevalt' (P2, r. 232). Waaijman sluit met zijn definitie van spiritualiteit enigszins aan bij 'spiritualiteit in de gereformeerde gezindte', omdat het in die gezindte gaat over 'de kracht die het leven van gelovigen bezielt en die hen ertoe aanzet de kiem van hun geestelijk leven te laten groeien en te perfectioneren'.⁵² Deze kracht is geenszins een onpersoonlijke kracht, maar het is het krachtige werk van de Heilige Geest. 'Het is de Geest Die, in Christus, een levensvernieuwende en transformerende relatie met God legt'.⁵³

Het is een vormende ervaring die wat in een mens, maar ook met een mens doet. Het maakt een mens betrokken. Deze betrokkenheid is meer dan relatie: het is geëngageerd zijn, bewogen zijn.⁵⁴ De vormende menselijke ervaring is een antwoord op de Aanspraak die 'ontzagwekkend heilig en

⁴⁵ Waaijman, *Spiritualiteit*, 1

⁴⁶ Douma, *Veni Creator Spiritus*, 81

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ A. van der Knijff, *Bevindelijk preken: Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2019), 100

⁴⁹ Waaijman, *Spiritualiteit*, 1

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid., 83

⁵² Knijff, *Bevindelijk preken*, 100

⁵³ Ibid., 104

⁵⁴ Ibid.

volkomen barmhartig inwerkt op het menselijk subject.⁵⁵ Omdat spiritualiteit ‘een omvormende werking’ heeft, kan niet zomaar gesteld worden dat ze alleen (maar) een innerlijke beleving of een persoonlijke relatie met God zou zijn. Dan zou spiritualiteit zich kunnen ‘lokaliseren’ in het geestelijk leven van een mens. Het zou zijn handelen niet hoeven te beïnvloeden. Volgens Kaufman is christelijke spiritualiteit *holistisch* te noemen, mede omdat door spiritualiteit/spiritueel handelen (het) geloof wordt geïntegreerd in alle dimensies van het menselijk leven.⁵⁶

3.3 | De spiritualiteit van de predikant

Hierboven is over spiritualiteit geschreven als iets dat een goddelijke en een menselijke kant heeft. Ze is betrokken op een onvoorwaardelijke Aanspraak. In het licht van het leven en het werk van de predikant⁵⁷ is deze onvoorwaardelijke aanspraak het spreken van God, waarvoor de predikant zich openstelt. Met spiritualiteit wordt dus geen menselijk prestatie of specifieke mystieke beleving bedoeld die een mens vervullen kan. Spiritualiteit ‘is de uitwerking van iemands geloof in zijn of haar werkelijk bestaan - wat ze *doen* met wat ze geloven (...) Het gaat erom hoe het christelijk leven wordt opgevat en vormgegeven’.⁵⁸ Deze betrokkenheid van het goddelijke op het concrete menselijke bestaan is in het bijzonder voor de predikant iets wat aan de orde van de dag is. Het spirituele leven, de verborgen omgang met God, omgeeft het leven en het werk van de predikant. In de volgende paragrafen verkennen we het belang en de inhoud van deze verborgen omgang.

3.3.1 | Het belang

In het eerste deel van dit hoofdstuk is betoogd dat spiritualiteit een ontvangende, persoonlijke betrokkenheid is op een Aanspraak die een mens toevalt, maar dat het niet afdwingbaar is. Christelijke spiritualiteit wil daarmee vooral zeggen dat een mens, in het bijzonder de predikant, openstaat voor de stem van God. De hele mens is, als het gaat om spiritualiteit, daarbij betrokken. In dat kader behoeft het geen uitgebreid betoog dat spiritualiteit een belangrijk onderdeel zou moeten zijn van het werk van een dienaar des Woords. Immers, ‘wie preekt laat veel van zichzelf zien’.⁵⁹ De persoon van de predikant doet ertoe: ‘het speelt een belangrijke rol in het preekproces’.⁶⁰ Dit betekent niet dat spiritualiteit alleen belangrijk is voor de predikant als hij zijn dagen/dagdelen vult met de preekvoorbereiding. De spiritualiteit van de predikant stempelt zijn hele bestaan, omdat ‘de homilie allereerst vrucht [moet, JB] zijn van een homiletisch bestaan’.⁶¹ Kaufman brengt het homiletisch bestaan van de predikant onder de noemer van ‘everyday spirituality’.⁶² De ‘alledaagse spiritualiteit’ is een fundamentele bouwsteen in het gebouw van de preekvoorbereiding. Het is een niet te missen element in het preek(voorbereidings)proces. De predikant kan niet achter zijn preek schuilgaan. Douma stelt dit punt vragenderwijs scherper aan de orde en vraagt: Betekent het gegeven dat de predikant niet achter zijn preek schuil *kan* gaan ook dat hij niet achter zijn preek schuil *mag* gaan?⁶³ Deze vraag negatief beantwoorden, is geen begaanbare weg. Voor de hoorders van een preek is het van belang om zich in het (geloofs)leven van de predikant te herkennen. Zij ‘raken betrokken als ze verbindingen kunnen leggen tussen de preek

⁵⁵ Waaijman, *Spiritualiteit*, 311

⁵⁶ T. Stangeland Kaufman, *A New Old Spirituality? A Qualitative Study of Clergy Spirituality in the Nordic Context* (Eugene: Pickwick Publications, 2017), 42

⁵⁷ In dit hoofdstuk wordt met ‘predikant’ de ‘klassiek-gereformeerde predikant’ bedoeld.

⁵⁸ A. McGrath, *Christelijke spiritualiteit* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2002), 14

⁵⁹ Douma, *Veni Creator Spiritus*, 186

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ E. Henau, *Inleiding tot de praktische homiletiek* (Averbode: Uitgeverij Averbode, 1976), 77

⁶² Zie voor een uitwerking van de verschillende soorten spiritualiteit (van de predikant) § 2.3.2

⁶³ Douma, *Veni Creator Spiritus*, 189

en hun eigen leven'.⁶⁴ Het blijkt 'dat de persoon van de predikant in het luisterproces wel terdege een rol speelt'.⁶⁵

3.3.2 | De bronnen

Voor we ingaan op de inhoud van de spiritualiteit van de predikant, letten we eerst op de bronnen van spiritualiteit. Hoe wordt deze gevoed? Kaufman noemt in haar dissertatie drie 'locaties van spiritualiteit', waar predikanten hun spiritualiteit (laten) voeden. In haar betoog spreekt ze van 'vocational'⁶⁶, everyday⁶⁷ en intentional spirituality⁶⁸. De eerste wordt vooral gevonden in het ambt, de tweede in het dagelijks leven en de derde aan de rand van het ambtelijk-leven.

Vocational spirituality

Een van de bronnen van spiritualiteit is voor de predikant het ambt zelf. Hierin klinkt een van de aspecten van het predikantschap door. Het predikantschap is een *zijnsberoep*. Het gaat er bij het predikantschap om wie iemand *is* en niet alleen om wat hij doet. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat iemand die geen zijnsberoep heeft, dat werk niet met passie kan verrichten. Het ambt brengt 'iets' met zich mee. In het ambt en het ambtelijk werk is de persoon aanwezig. Het ambtelijk werk krijgt gestalte in en door de ambtsdrager. Gordon Lathrop stelt dat de spiritualiteit van de pastor zich wortelt in en ontwikkelt rond de liturgie.⁶⁹ In de liturgie komt het eigene van het ambt heel duidelijk naar voren: de predikant spreekt namens de verzamelde gemeente tot God, maar de predikant is ook degene die de stem van God laat klinken in de samenkomst van de gemeente.

Everyday spirituality

Het dagelijks leven is een plek in het leven van een predikant 'waar het geloof voortdurend wordt geuit en gevoed'.⁷⁰ Het dagelijks leven van de predikant doet er dus toe in het licht van diens spiritualiteit. Met de dagelijkse spiritualiteit (van de predikant) worden volgens Kaufman niet de dagelijkse godsdienstplichten van de predikant bedoeld, zoals gebed, vasten, bijbelstudie en geestelijke leiding⁷¹, maar het is een perspectief waarin ontdekt wordt hoe een predikant in het gewone gezins- en maatschappelijke leven een plek heeft om verantwoordelijk voor God te leven.⁷² Het dagelijkse leven is van invloed op de spiritualiteit van de predikant. Het stempelt zijn leven met God. 'Je kunt aan een dominee merken of het verdriet in zijn leven gekomen is.'⁷³ Met andere woorden: 'het spirituele leven is niet gescheiden van ons dagelijks leven en activiteiten'.⁷⁴ Piper verwoordt het als volgt: 'Good preaching comes from a spirit of brokenness and tenderness.'⁷⁵ Met andere woorden: een prediker moeten *weten* wat hij aan anderen preekt. Dit weten heeft geen cognitieve, maar een affectieve lading. Hij weet, door ondervinding, wat het leven brengen kan. Hierin lijkt een predikant op Jezus, die met compassie naar de menigte omzag.⁷⁶ Jezus werd zelfs onderdeel van hun nood: 'Voorwaar, onze ziekten heeft Hij op Zich genomen, onze smarten heeft Hij gedragen'.⁷⁷

⁶⁴ F.G. Immink, *Het Heilige Gebeurt: Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011), 231

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Kaufman, *A New Old Spirituality*, 105-148

⁶⁷ Ibid., 149-172

⁶⁸ Ibid., 173-205

⁶⁹ Ibid., 59

⁷⁰ Ibid., 62

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid.

⁷³ A. van de Beek, *Altijd dat kruis* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2018), 23, 26

⁷⁴ Kaufman, *A New Old Spirituality*, 63

⁷⁵ Piper, *The supremacy of God*, 102

⁷⁶ Zie b.v. Mattheüs 9: 36, HSV

⁷⁷ Jesaja 53:4, HSV

Deze fijngevoeligheid van de prediker zal diens prediking ook daadwerkelijk stempelen. Wellicht daarom de oproep van Piper: 'be Broken en Tenderhearted'.⁷⁸ Het geestelijk leven van de prediker, dat zich midden in het profane bestaan bevindt, kleurt hetgeen de prediker zegt. De everyday spirituality werkt in op het geestelijk leven van de predikant. Dat dit niet maakbaar is, brengt Piper op noemer als hij schrijft: the supremacy of God in the life of the preacher, leads straight to Gods supermarcy of God in preaching.⁷⁹ Hiermee wordt ook weer een lijn zichtbaar naar het wezen van spiritualiteit: de verhouding tot het Absolute dat een goddelijke en een menselijke kant in zich heeft.

Intentional spirituality

Uit onderzoek onder pastors blijkt dat hun spiritualiteit geworteld is in hun dagelijks leven.⁸⁰ Daarin zijn ambt en privé wel te onderscheiden, maar het is helpend ze niet van elkaar te scheiden.⁸¹ Zoals hierboven beschreven is, wordt de spiritualiteit van de predikant onder andere gevoed door zijn ambt. Het wordt ook gevoed door zijn dagelijkse leven, maar er moet soms ook doelgericht naar bronnen van spiritualiteit worden gezocht, waardoor het geestelijk leven van de predikant gevoed wordt. Omdat deze bronnen bewust worden gezocht, en ze dus niet direct verbonden zijn aan het ambtelijke en geestelijke leven van de predikant, wordt deze spiritualiteit wel intentionele spiritualiteit genoemd.

3.3.3 | De Inhoud

Voor de predikant geldt op een bijzondere wijze dat het 'hele dagelijkse bestaan door het geloof gevormd wordt'.⁸² Zoals hierboven wordt omschreven, geldt dit in het bijzonder voor de preekvoorbereiding. Preken is een manier van leven, opmerkelijk en ontvankelijk voor de Geest van het Woord die op de meest ongedachte momenten en plaatsten spreekt en nieuwe woorden in de mond legt.⁸³ Hier komt weer aan de orde wat hierboven omschreven is als de 'goddelijke en menselijke kant van spiritualiteit'. De Geest, die niet stoffelijk is, legt woorden in de mond van de predikant, die slechts 'een of ander mensje uit stof opgerezen [is, JB] en in de naam van God spreekt'.⁸⁴ Hier wordt de Aanspraak een bevindelijke ervaring. De predikant 'weet zich persoonlijk betrokken bij zijn boodschap. Het Woord dient door de prediker zelf te zijn heengegaan. Arme predikant die slechts als een dode wegwijzer functioneert. Een predikant hoort een levende gids te zijn'.⁸⁵ Het is daarom van het grootste belang om de boodschap als prediker zelf ook te laten bezinken. Het gaat bij de spiritualiteit van de predikant in het preekvoorbereidingsproces 'niet om bédénken, maar om óverdenken'.⁸⁶ Daarin komt het dagelijks leven de predikant helemaal mee. Taylor omschrijft het als volgt: 'It is time to turn words and images loose on the events of my everyday life and see how they mix'.⁸⁷ Door het dagelijkse leven (spiritueel) in te brengen in de preekvoorbereiding, laat de predikant de hoorders merken dat hij 'in de wereld staat'.⁸⁸ Dat is dezelfde wereld als de wereld waarin de hoorders leven, hoewel de predikant een 'bijzondere positie' bekleedt, omdat hij geroepen is tot dienst aan het Woord. Daarmee staat de predikant 'buiten het gewone arbeidsproces'. Door de pastorale arbeid komt de predikant in gesprek met mensen die op allerlei manieren 'in gevecht' zijn: met het leven, met relaties, met zichzelf, met

⁷⁸ Piper, *The supremacy of God*, 102

⁷⁹ Ibid., 104

⁸⁰ Kaufman, *A New Old Spirituality*, 65

⁸¹ Ibid., 64

⁸² McGrath, *Christelijke spiritualiteit*, 15

⁸³ Douma, *Veni Creator Spiritus*, 185

⁸⁴ Calvijn, *Institutie*, vert. dr. A. Sizoo (Delft: Meinema B.V., 1985), 55

⁸⁵ M. Wisse (red.), *Bevindelijke prediking: Hoe, door wie en waartoe* (Apeldoorn: Labarum Academic, 2023), 37

⁸⁶ H. van der Meulen (red.), *Als een leerling leren preken: Preekvoorbereiding stapsgewijs* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2008), 86

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid., 88

God.⁸⁹ Door de pastorale arbeid te verbinden aan de preekvoorbereiding kan de predikant het alledaagse leven toch een plaats geven in de verkondiging. 'Een preek voorbereiden is taal verzamelen om het evangelie tot klinken te brengen: taal uit de Bijbel, taal uit mijn hart, taal uit de krant, taal uit het dagelijkse leven, poëtische taal'.⁹⁰

3.4 | Aanzet voor spiritualiteit vanuit GB-literatuur

In literatuur, dat uit de GB-hoek, komt, wordt hoog opgegeven van de prediking, maar ook van de prediker. De Levende laat van Zich horen via het getuigenis van overtuigde predikers.⁹¹ Prediking is daarom ook de verkondiging van Gods Woord. In Gods kerk is het (daarom) een ambtelijke taak.⁹² Wie preekt, verkondigt de grote daden Gods, roept het heil in Jezus Christus uit in deze wereld. De predikant is heraut, een verkondiger van de blijde boodschap.⁹³ Bij die verkondiging is de hele mens betrokken. Dat geldt voor de prediker, maar ook voor de hoorder. 'Een nodigende en vermanende prediking heeft de intentie stil te staan bij het leven van alledag. De concrete mens doet er immers toe'.⁹⁴ Omdat ook de concrete mens (de prediker) er toe doet, is het nodig 'dat predikanten zelf zich door het Woord laten voeden en tijd nemen voor persoonlijke meditatie'.⁹⁵ Daarin stelt de predikant zich in het bijzonder open voor het Woord dat *tot Hem* gesproken wordt. Dat vraagt van de predikant ontvankelijkheid, een betrokkenheid om de stem van God te horen. Immink gebruikt het woord 'bevinding' als hij het over de betrokkenheid op God heeft. 'Bevinding' wordt door Immink beschouwd als 'een existentieel-betrokken-zijn-op-God-zelf- in het bijzonder op zijn belofte en zelfopenbaring. Maar dan wel een betrokkenheid waarin de mens zelf – de menselijke geest – meekomt'.⁹⁶ In (de voorbereiding op) de prediking wordt de bevinding gevonden 'als vrucht van de Heilige Geest'.⁹⁷ De Aanspraak, waarover in het vorige hoofdstuk geschreven werd, vraagt ook om reactie van de predikant. 'Existentieel-betrokken-zijn vraagt ook om reactievermogen van de predikant. Hij moet met die woorden werkzaam worden. Daarbij heeft hij zich altijd in een spanningsveld. De predikant begeeft zich altijd 'tussen het 'ik' van de prediker als dienaar en heraut en het 'ik' van de prediker als mens en gelovig christen'.⁹⁸ Jonker stelt de vraag naar de relatie tussen de prediker die 'als gezondene meedeelt en uitdeelt en als mens mede-hoort en mede-ontvangt'.⁹⁹ Mag de prediker deze twee 'kanten' samennemen in de verkondiging van het Woord? Jonker meent van wel. Prediking mag 'verlevendigd' worden.¹⁰⁰ Jonker werkt dit uit door een uitspraak te doen in een context waarin gezegd wordt 'dat het Woord het moet doen': 'Dat houdt dus in dat een persoonlijk meespreken met het verkondigende Woord aanvaard wordt en niet afgeknepen behoeft te worden volgens het misverstand: 'het Woord moet het doen en de persoon van de prediker moet wegvallen'. Het Woord doet het ook, maar juist door de persoon heen'.¹⁰¹

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ A. Berensen (red.), *Predikant in de praktijk: Voorgangers over preken en preekvoorbereiding* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2016), 45

⁹¹ P.J. Visser, *Schriftlezing - het Woord horen – over luisteren gesproken*. In: P.J. Vergunst (red.), *In de kerk, bij God: Aspecten van de reformatorische eredienst* (Heerenveen: Groen, 2014), 69

⁹² T.T.J. Pleizier, "Wildpreken". Via:

https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/DeWaarheidsvriend_20231019_007_ART_S001_CID001 (Geraadpleegd op 23-05-2025)

⁹³ F.G. Immink, "Een bevindelijk gereformeerde traditie" In: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer: Honderd jaar Gereformeerde bond 1906-2006* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2006), 176

⁹⁴ Ibid., 172

⁹⁵ Gereformeerde Bond, *Instrument van de Geest* (2016), 12

⁹⁶ Immink, *Een bevindelijk gereformeerde traditie*, 167-168

⁹⁷ Ibid., 168

⁹⁸ H. Jonker, *En toch preken* (Nijkerk: Callenbach, 1973), 65

⁹⁹ Ibid., 66

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid.

Conclusie

De spiritualiteit van de predikant berust op datgene wat van buiten op hem afkomt. Deze spiritualiteit is in hoge mate verbonden aan het ambt dat de predikant draagt. Maar ook ervaringen uit het alledaagse leven dragen bij aan de spirituele beleving van de predikant. De predikant wordt zowel tijdens het lezen en bestuderen van de Bijbeltekst, alsmede bij het mediteren er over aangesproken. Omdat de predikant wordt aangesproken moet hij ontvankelijk zijn voor datgene wat tot hem komt. Dit vraagt om een open houding van de predikant wanneer hij zich over het Woord buigt. Vervolgens zal de predikant datgene wat hij opdiept uit het Woord moeten laten landen in zijn hart. Hij heeft namelijk de taak gekregen om het Woord door te geven. Daarbij kan hij zelf niet buiten schot blijven. De predikant moet werkzaam worden met het woord in de binnenkamer van zijn hart. Wat heeft dit Woord hém te zeggen? Vervolgens mag hij het 'gehoorde' doorgeven, waarbij 'de eigen ervaringen en meningen van de prediker nooit leidend mogen zijn'¹⁰².

De Aanspraak waarmee de predikant wordt aangesproken is ook een vormend element (in de preekvoorbereiding). Het aangesproken worden vormt de predikant en zijn preek. De Aanspraak roept allerlei gedachten en ervaringen bij de predikant op, waarmee hij de boodschap kan doorgeven. Hierdoor wordt de preek een persoonlijk 'product'. 'De preek draagt het unieke stempel van déze prediker'.¹⁰³

¹⁰² Wisse, *Bevindelijke prediking*, 33

¹⁰³ Pleizier, *Hermeneutiek in de preekvoorbereiding*, 52

Hoofdstuk 4 | Spiritualiteit in de homiletische literatuur

4.1 | Het Woord (s)preken

De Reformatie heeft hernieuwde aandacht gevraagd voor (de verkondiging van) het Woord. In de (reformatorische) eredienst is dat nog steeds af te leiden aan de prominente plaats die de prediking inneemt in het geheel van de eredienst. Die plaats is zó prominent dat men, ten onrechte, zou kunnen denken dat de preek het belangrijkste liturgische moment in de eredienst is.¹⁰⁴

Het is echter ontegenzeggelijk waar dat de preek, in klassiek-gereformeerde kring, het onderdeel van de eredienst is die het meest tijd in beslag neemt. Immink noemt de preek een 'kernactiviteit in het geheel van de eredienst'.¹⁰⁵ Het is daarom ook niet verwonderlijk dat een dienaar van het Woord de nodige uren spendeert aan de preekvoorbereiding. De PKN stelt dat de voorbereiding en het houden van een kerkdienst gemiddeld 1,5 dag (12 uur) in beslag neemt.¹⁰⁶

Hoewel er allerlei handleidingen en stappenplannen zijn voor het preekvoorbereidingsproces, blijft het echter een creatief proces, waarin de predikant zoekt naar een manier om de tekstwoorden in zijn huidige context te vertolken. Dat creatieve proces laat zien onder welke spanning de preekvoorbereiding staat. Preken is nooit vanzelfsprekend. Een preek voorbereiden is meer dan alleen goed gebruik maken van de basis ingrediënten.¹⁰⁷ Sterker nog: preken blijft een waagstuk.¹⁰⁸

Preekvoorbereiding is bij uitstek zo'n moment waar wetenschap en vroomheid elkaar ontmoeten en bevragen.¹⁰⁹ Preken (voorbereiden) staat, zoals hierboven beschreven werd, niet los van de dienaar die (s)preekt. Immink stelt zelfs de vraag of het overdreven is om te zeggen dat het Woord van God tot ons komt door de persoonlijkheid van de predikant.¹¹⁰

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe de homiletische literatuur spreekt over 'de persoon van de dienaar en diens spiritualiteit' in het preekvoorbereidingsproces. Daar is binnen de homiletiek al breder over geschreven. Omdat ik me richt op de context van de GB, kies ik een aantal bronnen uit die traditie.

4.2 | Die van deze dingen getuigt

In de probleemstelling van dit onderzoek is een spanningsveld geformuleerd: In (klassiek) gereformeerde kring is veel aandacht voor Woord en tekst, maar minder voor persoon en performance. Douma stelt dat dit ook zichtbaar wordt in de gereformeerde homiletiek. 'In de gereformeerde homiletiek vormt de persoon van de predikant tot nu toe maar nauwelijks een zelfstandig homiletisch thema.'¹¹¹ Al met al, stelt Douma, blijkt er theologisch gezien eigenlijk geen ruimte te zijn voor de persoon van de predikant: zijn bedienings-taak is heel bescheiden, hij wijst van zichzelf af naar zijn Zender en naar de boodschap die hij brengen moet en eigenlijk is niet hij maar God Zelf subject van de Woordbediening.¹¹² Als het Woord gesproken wordt, dan valt de predikant weg achter het Woord. Benamingen voor de predikant als 'dienaar van het Woord' of 'heraut'

¹⁰⁴ M. van Campen, *Schriftlezing - het Woord aan het woord*. In: P.J. Vergunst (red.), *In de kerk, bij God: Aspecten van de reformatorische eredienst* (Heerenveen: Groen, 2014), 52

¹⁰⁵ F.G. Immink, *Preken als ambacht* In: J. Hoek (red.), *De preek werkt: Bezinning op christelijke verkondiging* (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2015), 83

¹⁰⁶ PKN, *Richtlijn voor het opstellen van het werkplan van een predikant voor gewone werkzaamheden* (Versie 2019) (PDF-versie), via: protestantsekerk.nl/download8243 (bezoekt op: 15 april 2025)

¹⁰⁷ A. Roding-Schilt, T. Hetteema, *Basisboek voor preken: Leer een preek bakken die naar meer smaakt!* (Houten: Ekklesia, 2022), 15

¹⁰⁸ K.H. Miskotte, *Het waagstuk der prediking* (Den Haag, 1941)

¹⁰⁹ B. de Leede, C. Stark, *Ontvouwen: Protestantse prediking in de praktijk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2017), 69

¹¹⁰ Immink, *Preken als ambacht*, 79-80

¹¹¹ Douma, *Veni Creator Spiritus*, 188

¹¹² Ibid.

bevestigen zijn bescheiden taak. Deze woorden wijzen vooral op het ambt van de predikant. Maar 'de predikant is niet alleen ambtsdrager, hij is ook persoon'¹¹³.

De deelvraag die met dit hoofdstuk beantwoord moet worden, ziet niet zozeer op de *uitvoering* van de preek, maar op de *voorbereiding* ervan. Hoe zit het in de voorbereiding van de preek met de persoon van de predikant? Als preken meer is dan slechts het samenvoegen van 'ingrediënten' en meer is dan slechts het volgen van de juiste stappen, wat is dan de invloed van de persoon van de predikant? Empirisch kan het voor iedereen duidelijk zijn: het doet er wel degelijk toe wie de preek maakt en houdt.¹¹⁴ Om voluit aandacht te hebben voor de persoon die de preek maakt, brengt Douma het perspectief van 'de getuige' in.¹¹⁵ Dat perspectief kan helpend zijn om in klassiek-gereformeerde kring naar de dienaar des Woords te kijken. Immers, voor de voortgang van de evangelieboodschap maakt het niet uit wie de dienaar is. Het gaat erom dat de boodschap betrouwbaar wordt doorgegeven. Een dienaar moet dan helemaal wegvallen achter het Woord. Voor een getuige ligt dat anders. Een getuige moet 'iets gezien en gehoord hebben'.¹¹⁶ Daarmee trekt Douma de lijn door die Johannes ook getrokken heeft als het gaat om het doorgeven van een betrouwbare boodschap: 'Wat wij gezien en gehoord hebben, verkondigen wij u'.¹¹⁷ 'Zolang de predikant via de tekst waarover hij preken wil niets heeft gezien en gehoord, kan hij niet optreden als getuige'.¹¹⁸ In de preekvoorbereiding 'hoort en ziet' de predikant. Daar wordt hij getuige. De getuige 'hoort en ziet' niet alleen, maar zal ook overdenken wat hij hoorde en zag. Daarom is het meditatieve moment, de spirituele ontmoeting tussen God en predikant, van wezenlijk belang in de voorbereiding van de preek. In paragraaf 1.4.3 is gesproken over het belang van 'bezielde' prediking voor de kerk. Hoekstra maakt in 'zijn' homiletiek duidelijk dat 'bezielde verkondiging' ook om 'bezielde voorbereiding' vraagt.¹¹⁹ Deze 'bezieling' lijkt vooral een interne aangelegenheid voor de prediker te zijn, omdat Hoekstra schrijft dat de prediker zich 'in den tekst inleeft', dat 'de snaren van de harp des harten moeten (gaan, JB.) trillen bij de prediker' en dat de prediker op de kansel voor geen 'Selbstzeugnis' moet geven'.¹²⁰ Hoekstra stelt zelfs: 'Ik-stukken horen in de bediening des Woords niet thuis'.¹²¹

In de volgende paragraaf wordt onderzocht waar dit *spirituele moment* in het preekvoorbereidingsproces, volgens de literatuur gelokaliseerd moet worden.

Het moge duidelijk zijn dat vanuit literatuur en (academisch) onderzoek opgemaakt kan worden dat de persoon van de prediker een cruciale rol speelt in de voorbereiding van de preek.

4.3 | Spiritualiteit in het preekproces

Het is moeilijk om het meditatieve moment te lokaliseren in een bepaalde fase van het preekproces. Ze is geen losstaand onderdeel van het geheel.¹²² Ze komt onbewust of meer bewust bij het zetten van de andere stappen mee.¹²³ Van Kooten geeft als antwoord op de vraag 'Hoe komt er een preek?': 'Dat vraagt om biddend studeren en studierend bidden'.¹²⁴ Hij citeert Velema, die schrijft: 'Zonder gebed geen goede preek'.¹²⁵ Het gebed, de stille verborgen omgang met de God stempelt het preekvoorbereidingsproces. Het lijkt of Van Kooten de keuze van de tekst buiten de sfeer van het

¹¹³ Ibid., 187

¹¹⁴ Ibid., 189

¹¹⁵ Ibid., 191-193

¹¹⁶ Ibid., 192

¹¹⁷ 1 Johannes 1:3a, HSV

¹¹⁸ Douma, *Veni Creator Spiritus*, 192

¹¹⁹ Hoekstra, *Gereformeerde homiletiek*, 350

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid.

¹²² Van der Meulen, *Als een leerling leren preken*, 85

¹²³ Ibid.

¹²⁴ R. van Kooten, *Handboek Apostolische Homiletiek: Uitleggende prediking van de tekst*. Band I: Bezinnend deel (Apeldoorn: Labarum Academic, 2023), 496

¹²⁵ Ibid.

gebed houdt, omdat hij schrijft: 'De eerste stap in het preekproces is dus het kiezen van een tekst. Als de prediker de tekst gevonden heeft, begint het pas'.¹²⁶ De kritische vraag zou dan zijn: waarom begint het niet bij de keuze voor een tekst(gedeelte)? Van Kooten vergelijkt het meditatieve element in de voorbereiding als 'het bewerken van de tekst als een edelsteen met het zilveren hamertje van studie en gebed'.¹²⁷ Studie en gebed zijn twee benen waarop de preekvoorbereiding stevig staat. Het is om die voortdurende overdenking dat Van Kooten in zijn homiletische stappenplan geen ruimte maakt voor meditatie. Hij gaat ervanuit 'dat de meditatie gedurende het gehele proces biddend wordt voortgezet'.¹²⁸ Van Kooten waarschuwt voor het gevaar dat de *meditatio* een 'wegdwalen van de tekst wordt'.¹²⁹

Douma doet als het gaat om 'de fase van meditatie in het preekproces' twee observaties. De eerste is dat de meditatie vooral een homiletische invulling krijgt: het gaat om het ordenen van gedachten, waarbij men zoekt naar een hoofdgedachte voor de preek of een concrete gedachte voor de gemeente.¹³⁰ De tweede observatie is dat de meditatiefase vooral een toevallig en onbewust verlopend proces lijkt te zijn, dan een methode die bewust wordt ingezet.¹³¹ Na de dissertatie van Douma is er wel meer aandacht gekomen voor de persoon van de prediker, maar er wordt door 'klassiek-gereformeerde homileten' geen eenduidig beeld neergelegd over de persoon van de voorganger en diens spiritualiteit in het preekgebeuren. Hierboven werd al beschreven dat sommige homileten geen aparte fase voor *meditatio* inrichten in hun stappenplan, wat overigens niet wil zeggen dat er geen meditatie plaatsvindt. Waar in de literatuur wel consensus over is, is dat een prediker ontvankelijk moet zijn voor dat wat er tot hem gesproken wordt. 'Wie stem wil zijn moet eerst oor worden. Ademloos luisteren naar wat Hij op Zijn hart heeft'.¹³²

4.4 | Uit de homiletische driehoek: de prediker

In de homiletische literatuur wordt ook geschreven over de *homiletische driehoek*. Daarmee wordt het spanningsveld tussen de werelden van de tekst, de hoorder en de prediker bedoelt.¹³³

De homiletische driehoek beschrijft de drie werelden waarin de woordverkondiging zich begeeft. Elke preek wordt voorbereid op grond van een tekst. De preek wordt ook altijd door een prediker voorbereid. De prediker heeft op het moment dat hij een (uitgeschreven) preektekst heeft, theologische bezien, nog geen preek. Zijn preektekst wordt preek in de liturgie.¹³⁴ De preek wil gehoord worden. De hoorders zijn daarom ook altijd vertegenwoordigd in de homiletische driehoek. De Leede en Stark wijzen op het bevindelijke leven van de predikant als hij in de studeerkamer de Schriften bestudeert: 'Hij zoekt de aanspraak van (het) heil in de tekst. In de studeerkamer wordt daarom gestudeerd én gebeden; daar wordt ontvankelijk geluisterd, in de verwachting van en de hoop op een 'woord dat tot ons komt'.¹³⁵ Door De Leede en Stark wordt gewezen op de aanspraak die tot de prediker komt. Daarmee passen zij de lijn die Waaijman trekt toe op het preekvoorbereidingsproces. In de studeerkamer wordt 'gewerkt aan het niet maakbare'.¹³⁶

De prediker wordt in de studeerkamer aangesproken. Dat vraagt van hem een goede en actieve

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid., 498

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Douma, *Veni Creator Spiritus*, 166

¹³¹ Ibid., 167

¹³² C.H. Hogendoorn, *Prediking - Zo gaat God met ons om*. In: P.J. Vergunst (red), *In de kerk, bij God: Aspecten van de reformatische eredienst* (Heerenveen: Groen, 2014), 65

¹³³ De Leede en Stark, *Ontvouwen*, 67

¹³⁴ Ibid., 67

¹³⁵ Ibid., 68

¹³⁶ Ibid., 133

luisterhouding. Het komt aan op de 'beoefening van de *praxis pietatis*'.¹³⁷ De prediker is in de studeerkamer ontvankelijk voor woorden die zoekende, kleingelovige, verwachtingsvolle, jonge, oude mensen nodig hebben. Daarom zal de prediker ook onderdeel van hun leven moeten zijn. Om die reden kunnen de hoorders niet ontbreken in de studeerkamer. 'Ze zijn daar als mensen 'van God'.¹³⁸ Deze 'ontmoeting' in het preekvoorbereidingsproces maakt dat een predikant ook zichzelf zal moeten exegetiseren. 'Elke voorganger weet dat in het bijzonder bij het verwoorden - en straks bij het uitspreken - steeds ook het eigen geloof in het geding is.¹³⁹ Natuurlijk zal een predikant niet zichzelf gaan preken. Dat zou private prediking zijn.¹⁴⁰ Dat kan de hoorders verhinderen zich vrijuit tot de tekst te verhouden.¹⁴¹ Maar de predikant komt als het ware wel in de preek mee. De Leede en Stark wijzen erop dat het christelijk geloof gebaseerd is op een persoonlijke relatie met God in Christus.¹⁴² Prediking is daarom ook altijd persoonlijke communicatie. Het gaat nooit buiten mensen om. De mens is altijd spreker dan wel hoorder van de boodschap. 'Deze vorm van communicatie is ingegeven door de Bijbel zelf, die ons getuige maakt van tal van persoonlijke ontmoetingen'.¹⁴³ In de preek(voorbereiding) komt het er voor de predikant op aan dat hij balans weet te vinden tussen 'onthulling en verhulling'.¹⁴⁴ De preek draagt een authentiek en geloofwaardig stempel. 'Authenticiteit en geloofwaardigheid hebben in de kern te maken met werkelijk dicht bij jezelf kunnen blijven.¹⁴⁵ Het moet voor de hoorders dus duidelijk worden dat de prediker deze preek al eerder houden heeft. Hij heeft het namelijk in de studeerkamer al tegen zichzelf afgestoken. De preek heeft, als de voorganger op maandag met de preekvoorbereiding begint, op zondag al een week achter de rug (Okke Jager).¹⁴⁶

¹³⁷ Ibid., 95

¹³⁸ Ibid., 68

¹³⁹ Ibid., 186

¹⁴⁰ Ibid., 254

¹⁴¹ Ibid., 253

¹⁴² Ibid., 254

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ibid., 256

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Hogendoorn, *Prediking*, 65

Hoofdstuk 5 | Wat d' overdenking in mij spreekt

De titel van dit hoofdstuk, afkomstig uit psalm 5 van de 'Statenberijming' uit 1773, geeft iets weer van de verwachting, die ten grondslag ligt aan deze thesis. Namelijk dat er in de studeerkamer van de predikant, tijdens het preekvoorbereidingsproces, innerlijk overdacht wordt.

Voor de thesis zijn een aantal predikanten benaderd met de vraag of ze over hun preekvoorbereiding willen spreken. In dit hoofdstuk wil ik de resultaten daarvan bespreken en daarna verbinden met het theoretisch kader (Hoofdstuk 3 en 4). In dit hoofdstuk ga ik een aantal 'hoofdthema's langs die d.m.v. thematische-analyse van de interviews aan de orde zijn gekomen. De thema's worden behandeld vanuit de lens van deze thesis, namelijk 'de spiritualiteit van de GB-predikant'. De thema's die in dit hoofdstuk besproken worden zijn: preekproces, (werk)druk, exegese, gebed, afhankelijkheid, dagelijks leven en herbronnen.

5.1 | Preekproces

De interviews ben ik begonnen met de vraag naar de concrete gang van het preekproces. Dat bleek voor de predikanten¹⁴⁷ een heel bijzonder proces te zijn, waarin de spiritualiteit van de predikant een grote rol speelt:

'Het geestelijke komt in het gehele proces. Zit er wel in. Ook al wordt het niet zo nadrukkelijk gethematiseerd' (P6, r. 130-131).

De spirituele laag, die in het preekvoorbereidingsproces ervaren wordt, zit in het hele proces *zelf*. De predikanten 1, 3, 5 en 6 voelen aan dat de preekvoorbereiding een bijdrage levert aan hun persoonlijke spiritualiteit. In de preekvoorbereiding wordt ook een 'ontmoeting met God' ervaren. Over het moment waarop deze spiritualiteit ervaren wordt, wordt door de predikanten verschillend gesproken.

De predikanten 3 en 5 zeggen nadrukkelijk dat het schrijven van de preek 'samen met God' gebeurt:

'In mijn beleving schrijf ik mijn preken wel samen met God, zeg maar. Zo ben ik ermee bezig' (P3, r. 167-168).

'Dus dat gedeelte van het schrijven van de preek is voor mij ook het samen zijn met God. Met name dat eerste deel, dat je dat ook echt heel biddend doet. (...) Daar kan ik ook enorm van genieten (P5, r. 26-29).

Predikant 6 brengt in zijn bewoording het ambachtelijke van het preekproces ook in verbinding met zijn spiritualiteit. Hij zegt:

'En nu aarzel ik. Omdat het bijna voor mijn gevoel..... Het zou ook heel goed kunnen zijn dat het.... dat het natuurlijk zo'n plek heeft. Dus dat de exegese al.... misschien ook wat spiritueler is dan alleen maar helder krijgen wat de tekst bedoelt' (r. 94-97).

Uit de bovenstaande citaten blijkt dat het preekproces *zelf* spiritueel van aard is. Dat blijkt uit het gegeven dat de predikanten 3 en 5 zeggen dat zij het *schrijven van de preek* als een moment zien dat zij 'samen met God' zijn. Het schrijven van de preek brengt ons aan het einde van het preekvoorbereidingsproces. Predikant 6 steekt niet in bij het schrijven van de preek, maar (al) bij *de exegese van de tekst*. De exegetische fase is een fase die aan het begin van het preekvoorbereidingsproces staat. Ook die fase is volgens predikant 6 'misschien ook wat spiritueler'. Het onder- en doorzoeken van de tekst wordt dus als spiritueel ervaren en heeft alles te maken met de persoon die de tekst onderzoekt. Dat blijkt uit wat predikant 1 over het proces van preekvoorbereiding zegt:

¹⁴⁷ Met 'de predikanten' worden in dit hoofdstuk steeds de geïnterviewde predikanten bedoeld.

‘Die afhankelijkheid die krijg je aanvankelijk ook zelf wel te beleven, want soms dan gaat het echt voor geen meter, dus ook met teksten waarvan je op het eerste gezicht denkt van: ‘Nou, daar kun je gemakkelijk een preek van maken’, dat wil dan niet of zo en soms dan wil het juist weer wel bij een tekst waarvan je aanvankelijk dacht: ‘Dat wordt niks’. Dus het heeft iets onvoorspelbaars en ik denk dat de Heere, maar goed dat is ook wat ik zelf zo ervaar, ik denk dat de Heere dat ook gebruiken kan om je op je plek te houden’ (P1, r. 127-133).

Predikant 1 denkt soms bij het lezen van een tekst: ‘Nou, daar kun je gemakkelijk een preek van maken’. Soms denkt hij ook: ‘Dat wordt niks’. Dit zijn persoonlijke gedachten bij het lezen van de tekst. Maar in het preekvoorbereidingsproces gebeurt er iets waar de predikant geen invloed op heeft. ‘Dus het heeft iets onvoorspelbaars’. Dit ‘onvoorspelbare’ ontstaat als de predikant ‘in gesprek is met de tekst’. Door dit persoonlijke gesprek dat de predikant met de tekst voert blijkt dat het maken van een preek ‘voor geen meter lukt’ of dat het ‘soms juist wel wil’. Of de predikant door de tekst wordt aangesproken is geen vanzelfsprekendheid. Het heeft iets onvoorspelbaars.

Dat het preekproces zelf spiritueel van aard is, blijkt ook uit het feit hoe het predikanten geestelijk voeden kan. Predikant 6 zegt over het moeten teruggeven van een aantal preekbeurten, vanwege extra werkzaamheden binnen de gemeente, het volgende:

‘En dat kwam nu toevallig een beetje bij elkaar, dat ik nu vrij veel beurten achter elkaar moest teruggeven. En ik merkte wel hoezeer ik het een beetje ongemakkelijk vond, omdat mijn weken er gewoon heel anders uitzien. Soms is het wel heel fijn omdat je gewoon meer ruimte hebt voor andere dingen. Maar na een paar keer had ik ook wel het gevoel van: oh, ik mis iets. En omdat je toch heel sterk op dat ritme leeft, waarin je week voor een groot deel toch, waarin die preek het vaste gebeuren is, zeg maar. En ook voor jezelf een geloofsgebeuren is, waar je steeds weer zelf wordt meegenomen en ook gezegend, zeg maar’ (r. 319-325).

Predikant 6 mist de preekvoorbereiding niet alleen ‘omdat zijn weken er nu heel anders uitzien’ en ‘omdat hij toch heel sterk op dat ritme leeft’, maar hij mist het ook omdat de preekvoorbereiding ‘een geloofsgebeuren is’. Het gaat hier om het geloof van *déze* prediker, die voor *déze* zondag *déze* preek voorbereidt. Dat maakt predikant 2 ook duidelijk als hij zegt: ‘Het is niet jouw preek, het is niet de preek van anderen, het is mijn preek’ (r. 153-154). Dus predikant 6 kan de preekvoorbereiding omschrijven als een geloofsgebeuren. In combinatie met wat predikant 2 zegt kan preekvoorbereiding ook worden omschreven als een persoonlijk geloofsgebeuren. Het hele proces van preekvoorbereiding is een proces waarbij de persoon(lijkheid) van de prediker een cruciale rol speelt, omdat zijn persoonlijkheid bij alle onderdelen van het proces nauw betrokken is. Dat het daarmee ook een spiritueel proces is, blijkt het feit dat predikant 6 ervaart dat hijzelf ‘steeds weer wordt meegenomen en ook gezegend’. De predikant gaat in zijn voorbereiding op weg met een tekst, maar gedurende het proces blijkt de predikant ‘te worden meegenomen’ en ook ‘te worden gezegend’.

5.2 | Exegese

Het thema ‘exegese’ valt in twee delen uiteen: de tekstkeuze en het ambachtelijke handwerk.

5.2.1 | Tekstkeuze

De interviews ben ik begonnen met de vraag naar de concrete gang van de preekvoorbereiding. Wat gebeurt er feitelijk in de studeerkamer wanneer een predikant geroepen wordt tot het maken van een preek? Bij alle geïnterviewde predikanten begint de preekvoorbereiding bij het zoeken van een tekst. Alle predikanten hebben hiervoor een structuur. Een aantal predikanten preekt seriematig, hetzij via een Bijbelboek, hetzij via een overkoepelend thema (P1, r. 12-14, P2, r.11, P5, r. 14-16). Predikant 3 volgt het rooster van de kindernevendienst (r.12-13). Predikant 6 plant met een collega ‘redelijk vooruit’ (r. 8-9). Predikant 4 zoekt een tekst aan de hand van het kerkelijk jaar, ‘waarbij het Oude Testament voldoende aan de orde komt’ (r. 25-27). Hij vraagt zich wel af hoe het onder woorden moet brengen: ‘Vind je een Bijbelgedeelte? Of moet je het andersom zeggen: een Bijbelgedeelte dat jou

vindt?’ (r. 20-21). In deze laatst geciteerde opmerking ligt een belangrijk element van tekstkeuze opgesloten in het licht van een spirituele omgang met de Bijbeltekst.

Want de keuze van een tekst voor de preek is niet iets waar de persoon van de predikant buiten staat. Dit lijkt vanzelfsprekend als het gaat om een ‘vrije keuze’, een keuze die niet gebonden is aan een leesrooster, waar vaak gekozen kan worden uit enkele teksten. In dat geval krijgt de predikant het ‘in zijn hart’ om een bepaalde tekst of een bepaalde boodschap aan de gemeente te preken. Dit spirituele element lijkt er niet te zijn als de predikant gebruikt maakt van een (lees)rooster, zoals predikant 3 bijvoorbeeld. Hij maakt gebruik van het rooster van de kindernevendienst. Kindernevendienst is er, in de gemeente die predikant 3 dient, alleen ‘s morgens. Toch gebruikt hij ‘s avonds ook de tekst die, ‘s morgens, op het rooster van de kindernevendienst stond. Hij zegt:

‘Maar vaak ook wel ‘s avonds. Dan is er geen kindernevendienst, maar ik vind het gewoon mooi dat gezinnen op een zondag met hetzelfde gedeelte bezig zijn’ (r. 15-17).

Hier licht een spiritueel element van *deze* predikant op. Hij vindt het mooi dat gezinnen met hetzelfde Bijbelgedeelte bezig zijn. De kinderen hebben ‘s morgens een Bijbelverhaal gehoord en ‘s avonds preekt predikant 3 er ook over. Predikant had ook kunnen zeggen dat het ‘gewoon praktisch is om voor hetzelfde Bijbelgedeelte te kiezen’. Dat doet hij niet, maar hij geeft een innerlijk motief.

5.2.2 | Ambachtelijk handwerk

Als de tekst gevonden is, wordt de grondtekst bekeken. Daarbij blijken (grote) verschillen te zijn. Er vindt exegese plaats zonder of met behulp van commentaren. Predikant 3 bestudeert, met enige hulpmiddelen, zelfstandig de grondtekst. ‘Dat, vind ik, ben ik aan mijn ambt wel verplicht als predikant om de grondtekst echt te blijven lezen’ (P3, r. 37-38).

Andere predikanten gebruiken een (digitale) interlineair-bijbel, die de grondwoorden min of meer vertalen (P2, r. 39-41. P4, r. 57-60. P5, r.62-64). Predikant 5 merkt wel op hoe belangrijk de grondtekst (weer) voor hem (geworden) is:

‘Ik moet eerlijk zeggen ik de laatste tijd weer meer de grondtekst bestudeer en dat ik dat weer meer heb leren waarderen. Ik ben heel blij met de hulpmiddelen die er daarin ook zijn, want Hebreeuws is toch wel een beetje weggezakt, met name Hebreeuws. Dus zeker bij de tekst waarover ik preek, daar maak ik wel een werkvertaling van of ik zoek even goed op wat dat betekent. Daar heb ik heel veel profijt van’ (r.20-24).

Zoals hierboven al benoemd werd, ziet predikant 3 het (zelfstandig) bestuderen van de grondtekst als een dure plicht die het ambt van predikant met zich meebrengt. De commentaren komen bij hem in een latere fase. Dat geldt ook voor predikant 5. Door zelfstandige exegese komen er verrassingen uit de tekst die niet altijd in het commentaar staan (r. 79-80). De predikanten 1, 2 en 4 gebruiken in de fase van de exegese direct ook commentaren. Predikant 4 schaart ‘alle vragen die met uitleg te maken hebben’ onder de noemer ‘exegese’. Daarbij horen volgens hem ook de commentaren. Dat is zelfs ‘heel wezenlijk’ (r. 99-101). Predikant 2 heeft de stem van de commentator nodig om ‘zijn gedachten gaande te krijgen’. Om die te spiegelen is voor hem het gesprek met de commentatoren onmisbaar (r. 89-91). Uit de omgang van de predikanten met de Bijbeltekst blijkt dat ook de exegese een spiritueel karakter draagt. Predikant 6 brengt dat in het interview naar voren:

‘Dus dat de exegese al.... misschien ook wat spiritueler is dan alleen maar helder krijgen wat de tekst bedoelt’ (r. 95-97).

In de omgang met de commentaren worden de gedachten van de predikant ‘gaande gemaakt’ (P2, r. 89-90). Predikant 2 zegt ook dat hij de commentaren niet zomaar leest, maar dat hij, d.m.v. het lezen uit de commentaren, ‘tegen een grote stem aan spreekt’ (P2, r. 90-91). Dit laat zien dat het exegetiseren, met of zonder hulp van commentaren, een innerlijk proces in beweging brengt. Predikant 5 kiest ook voor het gebruik van commentaren, maar doet dit ‘zeker niet als eerste stap’ (r.

33). De overeenkomst tussen de werkwijze van predikant 2 en predikant 5 is dat zij beiden de ‘stem van de commentator’ tot zich laten spreken en daarna een persoonlijke afweging maken wat zij daarvan mee laten klinken in de preek.

Onder ‘geraadpleegde werken’ tijdens de preekvoorbereiding vallen niet alleen commentaren, maar ook ‘preken van anderen’. Het valt op dat de predikanten 1, 2, 3, 4 en 5 in het preekvoorbereidingsproces preken van anderen lezen en daar gedachten uit halen voor hun eigen preek. Hierbij zou onderscheid gemaakt kunnen worden in preken die bijna een ‘commentaar-status’ gekregen hebben, zoals preken van Spurgeon en Luther, door predikant 1 onder woorden gebracht als ‘dat oude spul’ (r. 29). Maar er worden ook hedendaagse preken (van collega’s) gelezen of beluisterd via internet. Hierbij gaat het dus niet louter om voeding van het eigen geloof(sleven), maar als onderdeel van de preekvoorbereiding.

‘Dus ik lees wel gewoon preken in het kader van preekvoorbereiding’ (P3, r. 394-395).

Hierbij heeft de preek van een collega een soortgelijke functie als het lezen uit een commentaar: eigen gedachten worden gespiegeld aan dat wat een ander de predikant over de tekst voorhoudt. Predikant 2 luistert ook de preken van gastvoorgangers terug ‘om te weten wat de gemeente te horen krijgt’ (r.318-319). Hij is er meestal niet over te spreken:

‘Ik ben een hele kritische luisteraar en ik merk dat ik heel veel preken gewoon slecht vind’ (r. 319-320). En: ‘Ik luister die preken wel. Maar ja, er zijn ook wel goede hoor. Er zijn natuurlijk wel predikanten die... maar dat is ook oprecht waar ik een grote zorg over heb, hoor. Ook naar de gemeente toe, waarin ik ook nog zoekende ben in hoe ik dat gesprek met de kerkenraad moet voeren. Je laat gastpredikanten komen, maar ik vind de kwaliteit van de prediking, ook in de Gereformeerde Bond, bedroevend. Ja, eerlijk, ik vind het slecht’ (332-336).

Predikant 2 luistert naar preken vanuit een ‘grote zorg naar de gemeente toe’. Ook daarin komt de spiritualiteit van *deze* voorganger naar voren. Het luisteren naar preken (in de voorbereiding op de verkondiging) roept bij de predikanten iets op waar ze óf iets mee kunnen in hun eigen preek of waar ze (grote) moeite mee hebben.

5.3 | Het gebed

Het voorbereiden van de preek vereist meer dan alleen het (academische, ambachtelijke) handwerk. Er is ook sensitiviteit van het horen naar de stem van God nodig. Hier komen we niet bij de hand van de predikant, die een ambacht uitvoert, maar hier komen we bij zijn hart. Het hart dat zegt: ‘Spreek Heere, Uw dienaar hoort’. Deze geestelijke gestalte is aanwezig tijdens het geheel van de preekvoorbereiding: ‘Je bent er de hele tijd biddend mee bezig’ (P4, r. 108). Het is er mee verbonden, maar er zit geen volgordelijkheid in. Daarmee bedoel ik dat vijf van de geïnterviewde predikanten niet aan het begin van het preekvoorbereidingsproces de handen vouwt en bidt om Gods zegen. Predikant 5 noemt het gebed wel aan het begin van de preekvoorbereiding:

‘Ja, nou, dat je het ook in gebed voor de preekvoorbereiding bij God brengt’ (r. 100).

Dit wil natuurlijk niet zeggen dat het gebed bij de anderen afwezig is. Het is er alleen niet expliciet *aan het begin van de preekvoorbereiding*, maar vaak wel *aan het begin van de (werk)dag*.

‘Kijk, verstillig dat zit voor mij veel meer aan het begin van de dag. Dus ik begin de dag, de werkdag, daar voor de boekenkast op m’n knieën, in stilte. Dat is het moment dat ik stil word, dat ik stil ben, maar het is niet dat ik in het preekvoorbereidingsproces daar nog aparte momenten voor neem. Niet specifiek’ (P2, r. 159-163).

‘Dus ik heb mijn eigen gebedsritme als predikant met het begin van de dag. En ik merk dat ik er wel onder preek. Dan duik ik in een tekst en dan is dat een soort eigen gebeuren’ (P6, r. 70-71).

De meeste predikanten zien het gebed als iets dat hoort bij hun (ambtelijke) leven en onderstrepen het ook het belang van het gebed. In het preekvoorbereidingsproces zijn zulke momenten niet als vaste momenten opgenomen. Dat wil niet zeggen dat het niet gebeurt:

‘Waar je wel met name als het ergens vast loopt of zoekt naar de goede woorden. Dat je wel eens even een moment van gebed neemt’ (P6, r. 72-73).

Bidden, stil worden of mediteren gebeurt tijdens het preekproces wel als een predikant in het proces actief zoekt naar de hulp of de leiding van Gods Geest. Hier komt ook een stuk van de ontvankelijkheid van de predikant tijdens het preekvoorbereidingsproces openbaar. Een predikant kan ‘ergens vastlopen (P6, r. 72)’ Meditatie en verstillig kunnen een soort gebedsvormen zijn waarin de predikant in en door zijn ontvankelijkheid expliciet naar God zoekt. Dit zoeken naar God hoeft niet noodzakelijkerwijs in de studeerkamer plaats te vinden:

‘Of enkele keer ook dat ik even een rondje buiten ga lopen. Dat is wel een vorm van meditatie en verstillig. Maar in de meeste gevallen is het denk ik ook een soort. Wel dat je het voor Gods aangezicht doet’ (P6, r. 73-76).

‘Het doet toch ook iets met je als je, zeg maar... Om hier achter je computertje te zitten. En op een gegeven moment ‘een hok waar je de hele dag in zit’. Of dat je, zeg maar, in de schepping loopt. Dan heb je meer het besef dat je zegt: ‘Dit is Gods wereld. En ik spreek namens Hem een woord in deze wereld, of zo’. Dus dat gaf ook wel een soort ruimte. En lucht’ (P3, r. 211-215).

In het licht van ‘de spiritualiteit van de voorganger’ wordt hier duidelijk dat een predikant het tijdens het preekvoorbereidingsproces nodig heeft om ‘aangesproken te worden’. De predikant staat in het preekvoorbereidingsproces open voor de inwerking van God. Deze aanspraak wordt ook wel buiten de muren van de studeerkamer gezocht. Dit wordt door de predikanten ook actief gezocht, maar dat gaat niet buiten hun ambachtelijke werk om. Daarmee wordt ook duidelijk dat de predikant een *zijnsberoep* uitoefent. Omdat *deze* prediker voor *deze* preek aangesproken moet worden, moet openstaan voor Gods Geest, kan het preekvoorbereidingsproces niet buiten de persoon van de predikant en zijn geestelijk (be)leven met God om gaan. Dat maakt predikant 1 ook duidelijk als er tijdens het interview wordt doorgevraagd naar gebed in de preekvoorbereiding:

‘Ja, ik ben ehm.. Ik was al een beetje bang dat je dat zou vragen, want nu val ik geweldig door de mand, want ik vind ergens dat een dominee voortdurend moet bidden en voortdurend zijn afhankelijkheid daarin moet erkennen (r. 125-127). En: ‘Ik ben er niet vroom genoeg voor, denk ik. Ik weet niet of je naar een bepaalde normativiteit op zoek bent. Ik zeg het maar gewoon zoals het is’ (r.168-169).

Hier komt de spiritualiteit van deze voorganger duidelijk naar voren. Hij vindt namelijk dat een dominee voortdurend moet bidden. Deze (zelfopgelegde) norm haalt hij blijkbaar niet, want ‘hij valt nu geweldig door de mand’. Later in het gesprek blijkt dat dit ‘niet halen’ niet ziet op het al dan niet halen van een bepaald doel. Dan zou er relatief makkelijk een objectief oordeel over te vellen zijn. Maar het ‘niet halen’, waar deze predikant over spreekt, duidt op een geestelijke zaak. ‘Ik ben er niet vroom genoeg voor.’ Dit laat zien dat het gebedsleven van de predikant alles te maken heeft met zijn spiritualiteit. In het licht van de preekvoorbereiding kan, met het oog op het bovenstaande, gezegd worden: De voorbereiding op de prediking van het Woord krijgt allereerst gestalte in de ontvankelijkheid van de dienaar, in zijn aangesproken worden en zijn aangesproken *laten* worden. Het is, volgens Immink, ‘een existentieel-betrokken-zijn-op-God-zelf- in het bijzonder op zijn belofte

en zelfopenbaring. Maar dan wel een betrokkenheid waarin de mens zelf – de menselijke geest – meekomt'.¹⁴⁸ Immink hangt aan deze woorden het label 'bevinding' op. Preekvoorbereiding begint met bevinding: een existentiële aanspraak.

5.4 | Afhankelijkheid

Een predikant is zelf niet het subject van de preek(voorbereiding). Hierboven is duidelijk geworden dat preekvoorbereiding begint met het je aangesproken weten. Een ontvankelijke houding is daarbij onmisbaar. Die ontvankelijkheid wordt ook zichtbaar in de afhankelijkheid van de predikant. Daarvan wordt door de predikanten ook veelvuldig getuigd. Predikant 4 geeft aan dat het preekvoorbereidingsproces niet maakbaar is. Predikant 2 en 3 merken op dat proces soms een heel andere kant op wordt gestuurd, zonder dat ze dat plannen. Predikant 4 merkt op dat het proces van de preekvoorbereiding een onbeheersbaar proces is:

'Maar dat is altijd ook wel wat ik merk: het wordt nooit een proces dat ik beheers. Als ik denk dat ik het kan, dan laat de Geest me wel weer struikelen. Ik moet ontdekken dat ik het dus weer helemaal niet kan. Dat je weer op het nulpunt begint' (P4, r. 214-216). 'Het is ook wel een proces in afhankelijkheid' (P4, r. 220-221).

In het citaat uit het interview met predikant 4 wordt niet alleen duidelijk dat het preekvoorbereidingsproces een onbeheersbaar proces is, maar ook dat een predikant afhankelijk is in het geheel van dit proces. Het moet namelijk wel gebeuren. Het moet gebeuren, omdat er op zondag een preek moet zijn: 'Kijk, uiteindelijk, even efficiënt gezien: er moet een product komen' (P2, r.67-68). De gemeente komt op zondag niet voor niets naar de kerk. 'Mensen komen naar de kerk, die mogen daar ook echt wat van verwachten' (P3, r. 70-71). Maar dat het moet gebeuren heeft niet alleen te maken met het eindresultaat, de uitgesproken preek, maar ook met de voorbereiding daarvan. Dat een predikant dan niet kan bogen op zijn eigen kennis en kunde, maar predikant 4 in het bovenstaande citaat duidelijk, want als hij denkt dat hij het kan, laat de Geest hem 'wel weer struikelen'. Hierin komt iets openbaar van de spiritualiteit van deze voorganger: hij ervaart afhankelijkheid van Gods Geest. Hij ervaart die op zo'n indringende manier dan hij niet buiten die Geest om, door eigen vernuft, een preek kan voorbereiden. Hier wordt door predikant 4 de afhankelijkheid in het preekvoorbereidingsproces gethematiseerd. Deze afhankelijkheid wordt ook door andere predikanten ervaren:

'Je weet niet of je het waar kan maken. Maar je moet er alvast wel je best voor doen, zeg maar' (P3, r. 72-73).

Er zijn ook predikanten die hun afhankelijkheid (van de Geest) in het proces ervaren door hoe het proces zich ontwikkelt. Dat gaat soms anders dan gedacht.

'En je hebt wel eens dat je zegt... Je hebt gewoon een bepaalde preek bedacht. En als schrijvend beweegt die preek zich een heel andere kant op' (P3, r. 548-549).

'Dat is niet direct iets wat ik heel bewust plan, maar het gebeurt tijdens het schrijven, dat er iets gebeurt' (P2, r. 206-207).

Het schrijven de preek is geen som der delen, maar, zo laat het bovenstaande zien, helemaal verbonden met de spiritualiteit van de prediker. Niet alleen het hand-, voorwerk van de preek wordt door de Geest verlicht, maar ook in het schrijfproces wordt dit door de predikanten ervaren. In de studeerkamer wordt gewerkt aan het niet-maakbare. 'Dit vraagt van de spiritualiteit van de prediker (...) dat deze vrij moet zijn om de claim van de tekst toe te kunnen laten'.¹⁴⁹ De predikant moet door

¹⁴⁸ Immink, *Een bevindelijk gereformeerde traditie*, 167-168

¹⁴⁹ De Leede en Stark, *Ontvouwen*, 134

God, via deze tekst, aangesproken worden. Op het (aan) spreken van God heeft de predikant geen invloed. Over zijn Bijbel heeft een predikant beschikking. Hij kan hem leggen waar hij maar wil, maar over het Woord heeft de dienaar geen zeggenschap: hij is afhankelijk van wat God hem doet ondervinden. Dat blijkt uit wat de predikanten daarover vertellen.

5.5 | Dagelijks leven

Het dagelijks leven van de predikant resoneert in de preekvoorbereiding. Dat geldt bijvoorbeeld voor het gezinsleven van de predikant. Predikant 4 vertelt in het kader van het aanspreken van kinderen en jongeren in de preek:

‘Ja, maar dat is ook wel lastig hoor, want die leefwerelden die staan natuurlijk best wel ver uit elkaar. Dat is natuurlijk zo. Dan scheelt het nog dat ik nog een dochter van vijftien heb die hier in huis is’ (r. 505-506).

Predikant 4 vertelt dat zijn dochter soms met een bepaalde term of uitspraak komt die hem dan weer helpt om jongeren te begrijpen en aan te spreken. Hij probeert een tekst daarom soms ook met die bril te kijken. Ook predikant 2 vertelt dat de preekvoorbereiding te maken heeft met wie hij is, maar ook wat hij meemaakt:

‘Ja, kijk, die tekst raakt aan, die tekst gaat raken aan je leven en dat is het leven dat ik hier leef, met deze mensen, met m’n gezin, met wat ik in het verleden heb meegemaakt, met wie ik nu ben en wie ik hoop te worden in de toekomst, dus de ervaringen die je opdoet, die spelen mee’ (r. 172-174).

Niet elke predikant doet expliciet wat met ‘de ervaringen uit het dagelijks leven in de preek’
Predikant 1 doet het heel bewust wel:

‘Ik probeer altijd iets te bedenken, wat uit het gewone leven gegrepen is om de preek mee te beginnen. (...) Dat moment gebruik ik om meestal iets anekdotisch te vertellen of wat ik zelf heb beleefd of een verhaaltje of wat dan ook, wat ergens heel gewoon is. Het is natuurlijk erg gekunsteld natuurlijk maar, het zou mooi zijn als het iets gewoons was. Het is meestal dan iets wat je met je kinderen beleefd of iets met het gezin of dat ik bijvoorbeeld met de boswachter ben mee geweest. Wat dan ergens raakt aan de stof die je gaat overdenken’ (r. 254-263).

Predikant 1 zoekt naar een verbinding tussen het dagelijks leven en de stof die hij gaat overdenken’. Daarmee wil hij verbinding maken met de hoorders. Hij gebruikt daarvoor meestal iets uit zijn dagelijks leven. Daarmee wordt zijn leven wellicht herkenbaar voor zijn hoorders. Predikanten 3 en 5 doen dat heel bewust niet op die manier, hoewel zij het belang van het dagelijks leven in de preek niet ontkennen:

‘Dat heb ik vaak in kinderprekjes. Dat heb ik wel een tijd in met voorbeelden van thuis uitgeprobeerd. Maar met dat kinderen ouder worden, vind ik dat minder leuk’ (445-446) En: ‘Dus een beetje de huis, tuin en de keukenvoorbeelden komen bij meerdere kinderpreken, in het kerkblad soms’ (r. 452-453).

‘Dus soms hoor ik ook wel eens predikanten. Waarbij ik soms ook een beetje medelijden krijg. Want die kinderen komen dan elke preek weer terug. En inmiddels hebben ze de leeftijd... Dat ook wel daar zich over beklagen bij mij. En terecht. Dus mijn kinderen gebruik ik eigenlijk. Of mijn vrouw helemaal niet als voorbeeld in de preek. Nee, dat doe ik bijna nooit. Ja, ik vind soms dat ik mezelf dan ook heel erg belangrijk maak’ (r. 271-276).

Predikanten 3 en 5 hebben oudere kinderen dan predikant 1. Dat zou verschil kunnen maken in het gebruik van voorbeelden uit het gezinsleven. Predikant 5 voegt er wel aan toe ‘Ja, ik vind soms dat ik mezelf dan ook heel erg belangrijk maak’. Het moet in de preek niet over de predikant gaan. Predikant 5 vindt wel dat persoonlijke voorbeelden wel nut kunnen hebben:

‘Nou, ik vind... Ja, persoonlijke voorbeelden vind ik. Die kunnen wel van toegevoegde waarde zijn. Maar niet als doel op zich’ (r. 270-271) En: ‘En dat je niet een grote massieve waarheid over een uitstort, die verder niet doorleefd is. Of niets met de dagelijkse praktijk te maken heeft’ (r. 303-305).

Predikant 5 vindt dat een preek niet zomaar een ‘dogmatisch verhaal’ moet zijn, maar dat het moet raken aan het dagelijks leven. Daarom wil hij ook voorbeelden gebruiken die mensen kunnen herkennen, maar niet per se dingen die met hemzelf te maken hebben.

‘Want een preek moet niet een geheel zijn wat losstaat van de werkelijkheid of een of ander dogmatisch verhaal zijn. Maar mag ook zijn toepassing vinden in de dagelijkse werkelijkheid. Ik gebruik wel veel voorbeelden uit dagelijkse praktijk. Maar ik wil mezelf daar niet te belangrijk maken’ (r. 283-286).

Het verschil tussen deze predikanten is o.a. dat ze anders omgaan met datgene wat hen toevalt in het dagelijks leven. Hun spiritualiteit is daar in zekere zin niet anders om: ze zoeken allemaal verbinding met de hoorders. Hun spiritualiteit is er in zekere zin niet anders om, maar ze gaan er zelf wel anders *mee* om. Waar de ene predikant heel actief voorbeelden zoekt (predikant 1), kan een ander dan helemaal niet, b.v. predikant 3:

‘Ik heb het in het begin wel geprobeerd hoor. Zo van: ‘ik ga even een voorbeeldje zoeken’, maar ik vind vaak dat het dan net niet helemaal lekker past of gemaakt is. Kijk als je een preek van Spurgeon leest, dan... ja, ik weet niet... het past niet, het werkt niet voor mijzelf (...) Ik heb een hekel aan verhaaltjes. Daar kan ik persoonlijk heel slecht tegen’ (r. 232-236).

In het bovenstaande laat de predikant wat van zijn spiritualiteit in het preekvoorbereidingsproces merken. Een voorbeeld, dat hij gevonden heeft, moet wel ‘passen’. Aangenomen kan worden dat het in de preektekst als snel past, maar niet in het hart van de predikant die de preek voorbereidt. Omdat hij er ‘niets meer kan’, is het voorbeeld niet helpend in zijn preekvoorbereiding. Predikant 3 gaat meer van de tekst uit. Die is vaak duidelijk genoeg, maar waar de tekst onduidelijk is, kan een voorbeeld gepast zijn:

‘Terwijl je bij andere teksten denkt: dit zijn woorden die toch best ingewikkeld zijn, ver weg zijn en daar is een illustratie wel gepast’ (r. 204-205).

In het bovenstaande citaat lijkt voor predikant 3 de insteek niet direct ‘verbinding met de hoorders’ te zijn, maar om ‘de tekst te verduidelijken’. Dat heeft ook een spirituele kant: de predikant is ervan overtuigd dat de tekst, het Woord, het moet doen en daarom goed (dat wil hier zeggen: begrijpelijk) moet worden uitgelegd.

Predikant 4 geeft in het interview een voorbeeld over hoe het dagelijks leven van de predikant in het preekgebeuren kan functioneren:

‘Ja, maar ook soms hele bijzondere dingen. Ik was een tijdje terug... toen fietste ik richting [...] met de racefiets. En toen kwam ik bij [...] en daar was net een paar weken terug dat ongeluk gebeurd. (...) Ja, en dan kijk je daar na die tijd op die bouwplaats. En toen kwam ik zomaar in gesprek met zo'n werknemer die daar dan liep. Ja... en die merkte van... ja, dat zoiets... Hij zei van: ‘Ja, dat nou een land zoals Nederland zo'n... Ja, zeg maar een... Hoe noemde hij dat? Met weg- en waterbouwkunde. Gewoon een topland. En dat zo'n ongeluk dan gebeurt. Ja, toen zei ik van: ‘Ja, misschien doen we ons werk te weinig in afhankelijkheid van God’. Zoiets van te weinig biddend. Ik merkte dan dat dat een bepaalde snaar raakte bij hem. Nou ja, dan sta je in je racefietskleding, zomaar, en heb je in een keer zo'n mooi gesprek (...) En dat kun je dan ook weer eens... ook dat komt dan ook wel weer in een preek op de een of andere manier wat terug’ (r. 431-433 en 437-445).

Ook predikant 6 legt de verbinding tussen zijn 'dagelijkse ervaringen' en de preekvoorbereiding:

'Dus als het een week is waar je veel ellende tegenkomt of zo... Ja, dan zal dat denk ik ook wel een beetje de preek kleuren. Terwijl een ander soort preek waarin je hele mooie ervaringen op doet, in de kerk bijvoorbeeld, zal denk ik ook mee kleuren' (r. 218-220).

De bovenstaande twee citaten geven weer dat er in het alledaagse leven van de predikant ook met spiritualiteit (en daarmee ook met de preekvoorbereiding) te maken heeft. Predikant 6 brengt dat op noemer door te zeggen dat het een het ander 'kleurt'. De alledaagse spiritualiteit is spiritualiteit die de predikant niet intentioneel opzoekt, maar die wel zijn leven (en zijn prediking) zal kleuren.

Predikant 5 maakt duidelijk dat 'leven van elke dag' het volle pond krijgt naast zijn ambtsbediening. Hij vertelde: 'Ik wil niet opgaan in mijn werk of in mijn ambt. Ik ben inderdaad ook een persoon' (r. 385-386). Dat maakt dat het dagelijks leven soms ook 'beschermd' moet worden. Dagelijks leven moet ook een 'plaats' zijn waar een predikant zich kan opladen.

'We hadden het inderdaad in het voorgesprekje over, rond bijvoorbeeld het beroepingswerk, dat hier, dat vind ik ook echt, dat heb ik ook echt zo moeten leren, dat hier mijn eerste roeping ligt. En dat ik hier ook de energie krijg' (P5, r. 383-385) En: 'En ja, dus hier in het gezin ligt een roeping, dus een verantwoordelijkheid naar die ander toe. Maar het is tegelijkertijd ook de plek die mij de meeste energie geeft. Dus dan is het denk ik heel verstandig om daar ook heel bewust aandacht aan te besteden. En die ook niet te zien als van, je schuldig te moeten voelen naar de gemeente toe, omdat je een activiteit met je gezin doet. Want die gemeente heeft er uiteindelijk ook niks aan als je opbrandt en geen energie meer ontvangt. Dus ik heb dat wel meer leren accepteren, dat ik me daar dan niet schuldig over hoeft te voelen, ofzo' (r. 387-393).

Predikanten vinden het wel belangrijk dat hun dagelijks leven herkenbaar is voor de hoorders. Dat geldt ook voor hoe de predikanten in hun dagelijks leven omgaan met hun spiritualiteit:

Maar ook het geestelijk leven is, denk ik, veel minder gebalanceerd en veel minder verheven dan dat je zou hopen' (P1, r. 285-286)

Dit geldt voor gemeenteleden die naar de kerk komen, maar het geldt ook voor de predikant die naar diezelfde kerk komt, maar dan als spreker van het Woord. Er vindt verbinding plaats in het alledaagse waarin het geestelijk leven gestalte krijgt, in het kwetsbare dat het geestelijk leven met zich meebrengt en in het herkenbare dat geestelijk leven niet altijd 'verheven' is. De predikant zoekt verbinding met zijn hoorders door naast het te gaan staan. Dat maakt dat de preekvoorbereiding zo persoonlijk voor de predikant: tijdens het voorbereiden van de preek heeft hij het ook met zichzelf te doen:

'En dat vraagt van mij dat ik net zo eerlijk met mezelf probeer om te gaan, dan dat ik mijn hoorders uitnodig om dat op hun plaats te doen. Dus dat neem ik dan wel mee. Dus ik neem mezelf ook mee' (P1, r. 291 – 293).

'En die ontmoeting ['tijdens een kerkdienst', JB.] en de voorbereiding gaat via mij. Dus via wat ik ergens meemaak. En natuurlijk ga je niet alles zitten delen. En soms zul je er weinig van delen. Dus dan denk je veel meer na over de levens van anderen. Of wat de tekst oproept. En soms zit het dicht bij mijn leven. Wat ik ergens meemaak Of hoe ik het heb ervaren. (...) Maar dat het een rol meespeelt, dat geloof ik zeker' (P6, r. 186-191).

In de bovenstaande twee citaten wordt duidelijk dat de *deze* preek gecommuniceerd wordt door de *deze* predikant, waarbij, aldus predikant 6, de preek de ene keer meer en de andere keer minder met het dagelijkse leven van de predikant zelf te maken heeft. Predikant 1 voegt nog een element toe als het gaat over het inbrengen van het dagelijks leven in de preek:

‘Ik zoek altijd wel naar een bepaalde aansluiting, zodat je een beetje kan voelen dat de dingen waar het over gaat in de preek, geen kerkdingen zijn. Ik denk niet dat de preek een kerkding hoort te zijn. Volgens mij is het... Zeg maar de gewijde sfeer van een kerkdienst, waar ik op zich niets tegen heb, want het is passend, moet denk ik de inhoud van de preek niet gaan beheersen, omdat we allemaal met onze poten in de klei staan. Soms letterlijk en soms wat de omstandigheden van het leven betreft, maar ook geestelijk. Dus je kan wel een mooi verheven verhaal, eigenlijk krijg je dan een klinische preek (r. 265-272).

De herkenbaarheid zit voor de hoorder niet alleen in de persoon van de predikant, maar ook in de ‘gewone dingen’ waarover de predikant vertelt. Ook al heeft de predikant het zelf niet meegemaakt, het is wel herkenbaar voor de hoorder. Misschien is de predikant zelf nog nooit in het ziekenhuis geweest, toch kan hij zo’n alledaags voorbeeld gebruiken, omdat het voor de gemeenschap herkenbaar en ‘geen kerkding’ is (P1, r. 266).

Uit de interviews komt ook naar voren dat de predikanten in de preek ook heel persoonlijk verbinding proberen te maken met hun hoorders, niet omdat zij *als persoon* spreken of *alledaagse dingen* vertellen, maar omdat ze soms *hetzelfde meemaken*. De predikant kan door gebruik te maken van het alledaagse leven ook een geloofsgetuige zijn. Dit hoeven voor de predikanten niet alleen maar goede dingen te zijn. Uit de interviews blijkt juist dat dit vaak het geval is als het er in het leven van de predikant om spant of als er grote teleurstellingen en verdriet is zijn.

‘Daar heb ik ook eerlijk mijn eigen twijfels benoemd, van dat het je soms allemaal kan aanvliegen (...) Nou ja, dan merk je toch dat in één keer andere mensen dat ook herkennen’ (P4, r. 358 en 367)

‘Maar... Ja, soms... Nouja, misschien een voorbeeld. Vijf jaar geleden is mijn broer overleden. Die is 35 jaar oud geworden. En daar ben ik dan niet zo heel terughoudend in. Om dat ook te benoemen in de preek... Omdat... Ja, als het ander ook kan bemoedigen die in eenzelfde situatie zitten. Dan... Ja, dan laat ik dat niet na’ (P5, r. 277-281).

‘Dat is ook wel een verandering die ik door heb gemaakt in de afgelopen tijd, door wat je hoort, wat je ziet bij anderen, is dat ik ook vaker merk dat ik nu ‘ik’ in de preek gebruik, of ‘mijn geloof, mijn worsteling’ inbreng. Dus wat, of expliciet maak, dus dat ik hoop dat het woord ook iets meer vlees wordt. Dat ik expliciet maak wat deze tekst voor mij doet of hoe het werkt in mijn leven, als voorganger als voorbeeld wellicht ook, of als tegenbeeld, als je er zelf ook niet zoveel van bakt’ (P2, r. 154-159)

Door de predikanten wordt gesproken over ‘herkennen’ en ‘in eenzelfde situatie zitten’. Daar wordt de verbinding met de hoorders aangeduid. Ook in ‘het wordt dat meer vlees wordt’ zit zo’n zelfde verlangen. Het gesproken woord moet niet een theoretisch verhaal zijn of blijven, maar moet in onze vleeselijk wereld indalen. Hier licht opnieuw de spiritualiteit van de predikant op, maar dan in zijn eigen zoektocht naar de stem, de wil van God. Daarin is hij niet anders dan anderen en daarin ligt dan ook de kracht voor de verbinding met de hoorder.

5.6 | (Werk)druk

Het preekvoorbereidingsproces is niet het enige dat de predikant in de studeerkamer doen moet.

‘Het is vaak ook dat in deze ruimte moet gewoon heel veel geregeld worden, veel gecorrespondeerd worden, heel veel voorbereid moet worden’ (P1, r. 173-174).

Dat vele werk brengt ook een bepaalde druk met zich mee. Werk(druk) kan een reden zijn waardoor het geestelijk leven van de predikant bij de preekvoorbereiding niet altijd optimaal gestalte kan krijgen. Predikanten 1, 2, 3, 4, 5 vertellen daar het volgende over:

‘Afgelopen week hadden we Avondmaal, dus dan moet je twee preken schrijven en had ik nascholing,

dus dan was woensdag, donderdag, vrijdag om twee preken voorwerk te doen en te schrijven, dus goed, dan heb je minder tijd om te mijmeren en dan is het gewoon wat meer door en deze week is het wat rustiger, dus dan wordt de preekvoorbereidingsproces ook langer. Je neemt toch de tijd die je hebt' (P2, r. 383-387).

'Oh ja, dat is eigenlijk een beetje zijdelings, maar ik beleef tijdsbesteding echt als een soort uitdaging. De tijd die een preek vraagt hoe je dat inpast in je leven als predikant en ook in het gezinsleven en alles' (P3, r. 609-611).

'Goed, en dan ga ik dus... De maandag heb ik echt gereserveerd voor... In ideale omstandigheden, zeg ik er ook maar bij, want er komt soms van alles tussendoor' (P4, r. 51-52) En: 'Ja, dan merk je dat het proces langer wordt. Want dan, kijk, dan gaat het dus niet lukken om op die woensdag al daarmee klaar te zijn. Maar dan loopt het gewoon uit naar de volgende dagen' (P4, r. 187-188).

'Ja, je hebt inderdaad predikanten die beginnen dan op maandag. Dan moeten ze zondag preken. Dan beginnen ze op maandag een beetje met studeren. Dan gaan ze vrijdag schrijven en zo. Ja, maar dan zul je net die week drie begrafenissen hebben. Of persoonlijk gebeurt er iets. Nee, dat geeft mij absoluut geen rust (P5, r. 227-230) En: 'Dat merk ik wel. Nee, zo ervaar ik dat echt wel. Er zijn steeds meer predikanten, volgens mij boven gemiddeld, die in hun burn-out komen of zo. Wat eigenlijk dat wel apart is, want het is bijvoorbeeld het meest ambitieuze beroep dat je kunt hebben. Maar dan moet het wel in evenwicht met elkaar zijn. Het moet je worden. En dat vraagt ook wel van je planning. Dat je dat probeert bijvoorbeeld al een beetje in evenwicht te krijgen. Dat is altijd wel een uitdaging, hoor' (P5, r.369-374).

In de definitie van spiritualiteit, die in deze thesis van Waaijman werd overgenomen, wordt spiritualiteit gedefinieerd als 'een voortgaande omvorming van iemand, betrokken op een onvoorwaardelijke Aanspraak'. Uit de interviews blijkt dat deze betrokkenheid onder druk komt te staan in de pastorie. Alle geïnterviewde predikanten noemen de factor (werk)druk. In de bovenstaande citaten worden daarvan verschillende aspecten genoemd. Er wordt door de predikanten druk gevoeld tijdens de voorbereiding van de preek. Tijd voor de preek maken moet actief worden 'ingepast in het leven als predikant, en ook in het gezinsleven en alles' (P3, r. 610-611). Dit is niet eenvoudig, omdat er vaak 'van alles tussendoor komt' (P4, r. 51-52). Dit kan kerkelijk zijn, zoals een begrafenis, maar ook iets in het gewone leven van de predikant. Predikant 5 geeft 'dat absoluut geen rust' (P5, r. 230).

Uit de interviews ontstaat het beeld dat dit voor de predikant een grote uitdaging kan zijn. Daarom wordt er door de predikanten vaak goed (en soms ook verder vooruit) gepland. In de citaten die hierboven zijn opgenomen is planning een belangrijk aspect. De vraag rijst dan hoe dat te bezien is in het licht van de spiritualiteit van de voorganger. Om die vraag te beantwoorden kunnen we goed te rade bij de liturgie: de orde die zich in iedere kerkdienst weer voltrekt. Immink schrijft: 'Een kerkdienst heeft dus een vaste orde van dienst (een agenda), en er zijn vaststaande teksten die iedere zondag terugkeren'.¹⁵⁰ Ook in de orde van de eredienst staat er zaken vast, zijn er onderdelen 'gepland'. Dat is niet louter een praktische, maar spiritueel gegeven: de spiritualiteit is te beleven in de liturgie. Wellicht is de vaste agenda van de eredienst wel dienstbaar aan de beleving van de spiritualiteit. Een planning in het preekproces kan voor de dienaar die zich voorbereidt op de bediening van het Woord dienstbaar zijn aan zijn spiritualiteit.

Predikant 6 heeft het in het interview niet zozeer over de werkdruk tijdens het preekvoorbereidingsproces. Wel merkt hij op dat de voeding voor het geestelijk leven in het geding komt door 'druk' die er kan zijn:

'Echt te blijven verdiepen. Dat vind ik wel belangrijk. Dus daar kom ik denk ik te weinig aan toe. Dat is gewoon in de drukte van alles wat er op je afkomt... is dat beperkt' (r. 266-268).

¹⁵⁰ Immink, *Het heilige gebeurt*, 28

Dat brengt ons bij het laatste thema van dit hoofdstuk: herbronnen.

5.7 | Herbronnen

Het preekvoorbereidingsproces is een proces waarin de predikant veel ontvangt en mag (door)geven. In de interviews is ook gevraagd naar de bronnen van de predikant. Waarmee voedt hij zijn eigen spiritualiteit?

De meeste predikanten vertellen in de interviews ook iets over hoe hun spiritualiteit wordt gevoed:

‘Nou, ik probeer naar de kerk te gaan, maar dat is dan als er weekdienst is en dat is dus meestal in een Gereformeerde Gemeente of Gereformeerde Gemeente in Nederland. Meer is er niet. Euh... Ik probeer veel preken te luisteren. Als het zo uitkomt, een geestelijk gesprek. Met andere predikanten vaak. Met allerlei kerkverbanden. Daar heb ik echt veel aan’ (P1, r. 605-608)

Predikant 2 wordt door verschillende zaken die (het werken in) de gemeentelevens betreffen:

‘Dat is een commentaar dat ook geestelijk leiding wil geven (...) dat voedt’ (r. 283-286)
En: ‘Dus daar zit duidelijk een belangrijk stuk voeding’ (r. 289).

‘Een belangrijke bron van voeding zit bij mij ook wel rondom de voorbereiding van de catechese (...) Het raakt in je leven. Je kunt er niet los van. Dus de voorbereiding voor diverse zaken en dat is natuurlijk preekvoorbereiding, maar het is ook een ouderenmiddag, wat je leest voor een huisbezoek, het is ook gedurende het werk voed ik en die voeding geef ik door’ (r. 290-296).

Predikant 2 geeft aan waarom het werk in de gemeente van bijdraagt aan het spiritueel gevoed worden. Hij zegt hierboven: ‘Het raakt je leven, je kunt er niet los van’ (r. 294). De spiritualiteit van de predikant gaat over diens leven en predikant 2 vertelt dat uit datzelfde leven zijn spiritualiteit gevoed wordt. Hierbij blijft predikant 2 wel voornamelijk bij zijn ambtelijk leven. Predikant 1 zoekt zijn voeding wel bij ambtsdragers, via de verkondiging waar hij soms onder zit of tijdens een gesprek, maar dan is het niet noodzakelijkerwijs de ambtsdrager. Ook predikant 4 haalt voeding voor zijn spiritualiteit uit wat hij hoort, leest en bespreken kan met collega’s:

‘En ja, ook wel, doordat je soms ook je dingen leest of hoort, of gesprekken, dat is dan ook een, ja, ik heb ook altijd veel gehad aan bijvoorbeeld goede vriendschappen, en dan, ja, dat je daardoor ook weer nieuwe, ja, enthousiasme daar ook op doet. Dus er zijn, ja, toch veel dingen die ook wel weer van die oases zijn. Het is ook mooi als je met elkaar als collega's weer een gesprek hebt. Dat vind ik ook altijd wel mooi, als je daar dan ook weer een stukje bemoediging uithaalt (r. 389-393).

De predikanten 1 en 4 worden meer gevoed vanuit het leven van elke dag en predikant 2 meer vanuit het ambt.

Predikant 3 leest ‘ieder jaar de hele Bijbel door’ (r. 389). Daardoor wordt hij gevoed. Dat geldt ook voor het lezen van ‘wezenlijke theologische literatuur’ (r. 395). Toch blijft predikant 3 zijn spiritualiteit vooral vakmatig voeden:

‘Ik bedoel, theologie is voor mij geen hobby, zeg maar. Wat ik altijd nog wel leuk vind om nog iets over te lezen. Het is voor mij toch een vak. Dus ik kan wel echt enthousiast worden voor een goed theologisch boek’ (r. 397-399).

Voor predikant 5 ligt de voeding voor zijn spiritualiteit op de grens tussen kerk en samenleving. Enerzijds haalt hij veel voeding uit kerkelijke activiteiten, anderzijds geniet hij ontzettend van dat wat niets met de gemeente te maken heeft:

‘Ik vind, ik hoor weleens collega's zuchten over de nascholing waar ze dan in heen moeten. Maar dat vind ik bijvoorbeeld voor mezelf heel erg verrijkend. De nascholing die wordt aangeboden, daar maak ik heel dankbaar gebruik van. Ik probeer regelmatig naar conferenties te gaan. Predikantenconferenties, ontmoetingen van de GB, of wat dan ook. Dat houdt mij wel echt gaande. Maar ook hele andere zaken die helemaal niets met gemeente of wat dan ook te maken hebben’ (r. 334-339).

Predikant 5 noemt bijvoorbeeld het langs de weg zitten bij het fietsexamen van de basisschool (r. 342-343) en het surveilleren bij de examens op de school van een van de kinderen (r. 345-346). Hij vertelt:

‘Dat zijn dingen die ik echt heel leuk vind als hobby. Maar ook dingen waar ik ook wel mijn energie weer uithaal. Dus die hebben dan weer helemaal heel weinig te maken natuurlijk met je ambt. Maar dat zijn ook onder andere dingen die mij wel gaande houden’ (r. 346-349)

Predikant 4 en 6 benadrukken ook het belang van stille tijd, waarbij predikant 6 aangeeft dat voor hem de ‘gewoonte van gebed en Bijbel’ er in zijn leven is ingesleten.

‘Ja, ik denk dat daar toch je eigen geestelijk leven... gebedsleven belangrijk is. En ook wel wat theologische voeding’ (P6, r. 264-265) En: ‘Ik ben wel dankbaar voor zo'n praktijk van gebed... en Bijbel... die in mijn leven is gesleten aan het begin van de dag. Ja, dat is denk ik mijn belangrijkste voeding’ (P6, r. 269-270).

‘Ja, kijk, het is heel belangrijk ook dat je een persoonlijke stille tijd hebt’ (P4, r. 388).

Er lijkt uit de citaten in dit hoofdstuk vooral iets op te lichten over de zelfzorg van de predikant. Hoe komt een predikant aan inspiratie als hij predikant is in een gemeente waar hij vooral aan anderen (door)geven moet? Uit de interviews blijkt dat predikanten veel baat hebben bij (rust om te) studeren, gesprekken met collega's en persoonlijke omgang met God, zonder dat er direct stof voor een preek moet worden gezocht of overdacht.

Hoofdstuk 6 | Conclusie en aanbevelingen

In dit hoofdstuk beantwoord ik de onderzoeksvraag van deze masterthesis: ‘Welke rol speelt de ‘spiritualiteit’ van predikanten uit de Gereformeerde Bond binnen de Protestantse Kerk in Nederland in de reflectie tijdens het preekvoorbereidingsproces tegen de achtergrond van een kerugmatische theologie waarin de persoon lijkt te verdwijnen?’ Om deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik met drie deelvragen gewerkt. Met de eerste twee deelvragen heb ik met (veelal) academische literatuur een theoretisch kader opgezet en met de derde deelvraag heb ik d.m.v. kwalitatief onderzoek empirische data verkregen. In dit slothoofdstuk wil ik deze twee bronnen van kennis met elkaar in verbinding brengen om daarmee de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden. Na de beantwoording van de onderzoeksvraag geef ik nog enkele aanbevelingen. Daarbij wil ik wel de kanttekening maken dat deze thesis slechts een bescheiden bijdrage doet aan de huidige stand van het onderzoek. In dat licht moeten ook de aanbevelingen gelezen worden.

6.1 | Beantwoording van de hoofdvraag

Bij de probleemstelling van deze thesis is al genoemd dat uit beschikbaar onderzoek blijkt dat de persoon van de verkondiger een belangrijke factor is in het preekvoorbereidingsproces. Dit lijkt op spanning te staan met de observatie van de onderzoeker dat in klassiek-gereformeerde kring de focus meer ligt op ‘Woord en tekst’ dan op ‘persoon en performance’. Om dit verder te onderzoeken, is de hoofdvraag opgesteld die bewust vraagt naar de spiritualiteit van GB-predikanten in de context van de preekvoorbereiding. Welke rol speelt die tegen de achtergrond van een kerugmatische theologie waarin de persoon lijkt te verdwijnen? Vanuit de gehouden interviews met de predikanten blijkt niet alleen de spiritualiteit van de predikant een zeer grote rol speelt in het preekvoorbereidingsproces, maar ook dat spiritualiteit door de predikant ervaren wordt door het proces *zelf*. Predikanten ervaren het preekproces zó als een geestelijk proces dat zij kunnen zeggen hun preken samen met God te schrijven. In dit onderzoek blijkt dat het er geen onderscheid gemaakt kan worden tussen het werk dat de predikant doet en wie hij als persoon is. De predikant oefent een *zijnsberoep* uit en is daarom met zijn persoon(lijkheid) betrokken bij het preekvoorbereidingsproces. Na het doen van dit onderzoek kan dus gesteld worden dat predikanten uit de Gereformeerde Bond binnen de Protestantse Kerk in Nederland een zeer grote rol toekennen aan (hun) spiritualiteit in de reflectie tijdens het preekvoorbereidingsproces. De hoofdvraag wordt gesteld tegen de achtergrond van een kerugmatische theologie waarin de persoon lijkt te verdwijnen. Uit de interviews blijkt dat de predikant zichzelf niet te belangrijk wil maken en ook niet zichzelf gaat preken. Wel blijkt uit de interviews dat het ‘inzetten’ van de persoon van de prediker de verkondiging niet zwakker maakt, maar versterkt. Daarmee bedoel ik dat de predikant, door aandacht te hebben voor zijn persoon in de prediking, de verbinding met zijn hoorders steviger kan leggen. De predikanten geven in de interviews eerlijk aan dat ze soms worstelen met het ‘ik’ in de preek. In hoeverre mag dat ‘ik’ in de preek ter sprake komen, maar ook in hoeverre *wil* ik dat het ter sprake komt?

Vanuit het theoretisch kader blijkt dat spiritualiteit het existentieel openstaan voor een Aanspraak is. Die aanspraak is datgene wat God doet en wat de predikant ondervindt, waardoor hij wordt aangesproken. Vanuit de klassiek-gereformeerde context, waarin deze thesis zich beweegt, kan er in dit kader goed gewerkt worden met de begrip ‘bevinding’. Bevinding is een begrip dat in de klassiek-gereformeerde kring breed bekend en geaccepteerd is in het kerkelijk spreken, hoewel er in het geheel van de Gereformeerde Gezindte niet helemaal hetzelfde over wordt gesproken. Bevinding is niet alleen het ‘openstaan voor een Aanspraak’, het is ook een existentieel beleven van het aardse leven op *dit* moment, op *deze* plaats door *deze* persoon. Dat maakt het heel geschikt voor de preekvoorbereiding, omdat preekvoorbereiding zich ook afspeelt op *dit* moment, op *deze* plaats, door *deze* persoon. Dat kleurt de preekvoorbereiding en de uiteindelijk te houden preek.

Uit de interviews blijkt dat de preekvoorbereiding verder raakt dan alleen de uren die daarvoor worden uitgetrokken in de studeerkamer. De preekvoorbereiding en de daarmee gegeven spiritualiteit, is ook van invloed op het ambtelijke werk van de predikant. Preekvoorbereiding houdt

de predikant ook gaande. Het wordt onderdeel van zijn ambtelijk leven en daarmee, voor een groot gedeelte, ook van zijn dagelijks leven. Het werkt op elkaar in. Daarmee is ook gezegd dat de rol van de spiritualiteit van de predikant in de reflectie tijdens het preekvoorbereidingsproces niet zomaar 'groot' genoemd kan worden, maar dat het er mee samenvalt. De reflectie tijdens het preekvoorbereidingsproces *is* persoonlijke reflectie. Daarmee komt de spiritualiteit, de hele persoon(lijkheid) van de predikant mee. Tegen de achtergrond van een context waar in de persoon (naar de achtergrond) lijkt te verdwijnen zou het goed zijn als predikanten niet alleen 'heraut' zouden worden genoemd, maar vooral als 'getuige' zouden worden bestempeld.

6.2 | Aanbevelingen voor opleiding en kerk

Aan het eind van deze thesis geef ik een aantal aanbevelingen aan de opleiding 'Theologie: Gemeentepredikant' van de Protestantse Theologische Universiteit, maar ook de Protestantse Kerk in Nederland, die een bijzondere zorg draagt voor haar predikanten.

6.2.1 | Aanbevelingen voor de opleiding

Op de PThU is ruim aandacht voor het 'leren preken'. Tijdens het themaveld 'Preken' leren de studenten op hoe zij geloofwaardig en academisch verantwoord het Woord kunnen spreken in het bijzonder op de dag des Heeren, maar ook op andere momenten in kerk of samenleving waarin zij geacht worden het Woord te spreken. Er is veel aandacht voor het ambachtelijk handwerk dat het preekvoorbereidingsproces vereist. Mijn ervaring is dat er minder aandacht is voor de persoon die spreekt. Uit deze thesis blijkt dat voor predikanten daar een vraag zit. Hoe kan ik bevindelijk, existentieel preken? Mijn aanbeveling aan de PThU is om dat wat studenten aangeboden krijgen in de cursus 'Theologische existentie (1 t/m 3)' zeker toe te spitsen op de preekvoorbereiding. In de stageweek is daar maar beperkt ruimte voor.¹⁵¹ Misschien zou de PThU eens kunnen overwegen om studenten echt te stimuleren om met een predikant over het preekvoorbereidingsproces te spreken.

6.2.2 | Aanbevelingen voor de kerk

De kerkorde van de Protestantse Kerk verwoordt dat de kerk 'een voortdurende zorg (heeft, JB.) voor de opleiding en vorming van de predikanten'.¹⁵² Het zou wellicht goed zijn om de predikanten van de kerk met enige regelmaat te vragen naar de preekvoorbereiding. Niet als controle, maar als vriendelijke uitnodiging om te kunnen vertellen waar er zegen en waar er zorg wordt ervaren. Vanuit de interviews is gebleken dat predikanten er behoefte aan kunnen hebben om eens concreet bij de preekvoorbereiding te worden stilgezet. Wellicht zou de classispredikant hier iets in kunnen betekenen, maar het is ook mogelijk dat de kerk een handreiking biedt aan de werkgemeenschappen of aan kerkenraden om het gesprek over de preekvoorbereiding te stimuleren. De laatste suggestie, die van de kerkenraden, draagt niet de voorkeur van de onderzoeker, omdat er enig belang kan zijn tussen het gesprek over de preekvoorbereiding van de predikant en hoe de prediking in de gemeente wordt ervaren. Dan kan het open gesprek een 'controle-karakter' krijgen.

Uit de interviews is ook gebleken dat predikanten werkdruk ervaren. Dit gaat ten koste van de preekvoorbereiding, omdat de voorbereiding in minder tijd moet gebeuren. Predikanten worden in de gemeente(n) voor veel gevraagd. Het zou goed zijn als er in de kerk en in de gemeenten weer hernieuwde aandacht komt voor de voorbereiding van de preek. Een predikant zou in eerste instantie moeten worden vrijgesteld voor de (voorbereiding op de) bediening van het Woord. De Protestantse Kerk zou gemeenten en predikanten kunnen helpen om hier theologisch doordachte handreikingen voor te doen.

¹⁵¹ Het is mij bekend dat het curriculum van de opleiding verandert. Wellicht verandert er dan ook wat rondom het themaveld preken en de cursus theologische existentie. Omdat mij, tijdens het schrijven van de aanbevelingen, niet (geheel) bekend is hoe het curriculum eruit gaat zien, draagt de aanbeveling een voorlopig karakter.

¹⁵² PKN, *Kerkorde en ordinanties (versie januari 2024)*. Ord. 13-1-1.

Bibliografie

Baarda, B. *Dit is onderzoek!* Groningen: Noordhoff Uitgevers, 2019.

Baarda, D.B., Goede, M.P.M. de, en Teunissen, J. *Basisboek Kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff bv, 2005.

Beek, A. van de. *Altijd dat kruis*. Utrecht: KokBoekencentrum, 2018.

Berensen, A. (red). *Predikant in de praktijk: Voorgangers over preken en preekvoorbereiding*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2016.

Braun, V. and Clarke, V. *Using thematic analysis in psychology*. Qualitative Research in Psychology 3, nr. 2, 2006.

Calvijn, *Institutie*. vert. dr. A. Sizoo. Delft: Meinema B.V., 1985.

Campen, M. van *Schriftlezing – het Woord aan het Woord*. In: Vergust, P.J. (red) *Uw Naam geef eer: Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006.

Darius, Salter L., *Preaching as art: Biblical storytelling for a Media Generation*. Kansas City, MO: Beacon Hill Press, 2013.

Douma, J. *Veni Creator Spiritus. De meditatie in het preekproces*. Kampen: KOK, 2000.

Gereformeerde Bond. *Instrument van de Geest: Gedachten over hervormd-gereformeerde prediking*, 2016

Harteman, J. *Roeping tot het ambt. We ontvangen genadegaven van God niet voor privégebruik*. In: *De Waarheidsvriend* [13], 2025.

Henau, E. *Inleiding tot de praktische homiletiek* (Averbode: uitgeverij Averbode, 1976.

Hoekstra, T. *Gereformeerde homiletiek*. 3ed. Amsterdam: Uitgeverij Ton Bolland, 1975.

Hogendoorn, C.H. *Prediking - Zo gaat God met ons om*. In: P.J. Vergunst (red), *In de kerk, bij God: Aspecten van de reformatische eredienst*. Heerenveen: Groen, 2014.

Immink, F.G. *Het heilige gebeurt: Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2012.

———. *Een bevindelijke gereformeerde traditie*. In: Vergust, P.J. (red) *Uw Naam geef eer: Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2006.

———. *Preken als ambacht* In: J. Hoek (red.), *De preek werkt: Bezinning op christelijke verkondiging*. Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2015.

Jonker, H. *En tòch preken*. Nijkerk: Callenbach, 1973.

Kaufman, T.S. *A New Old Spirituality? A Qualitative Study of Clergy Spirituality in the Nordic Context*. Eugene, Oregon: Pickwick Publications, 2017.

Knijff, A. van der. *Bevindelijk preken: Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten*. Apeldoorn: Labarum Academic, 2019.

Kooten, R. van. *Hoe wordt de preek geboren? – Een kijkje in de keuken van de prediker*. In: J. Hoek (red.). *De Preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging*. Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2015.

———. *Handboek Apostolische Homiletiek: Uitleggende prediking van de tekst*. Band I: Bezinnend deel. Apeldoorn: Labarum Academic, 2023.

Leede, B. de en Stark, C. *Ontvouwen: Protestantse prediking in de praktijk*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2017.

Mason, J. *Qualitative Researching*. London: Sage publications, 2018.

McGrath, A. *Christelijke spiritualiteit* Kampen: KOK, 2002.

Meulen, M. van der. *Als een leerling leren preken: preekvoorbereiding stapsgewijs*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2008.

Miskotte, K.H. *Het waagstuk der prediking*. Den Haag, 1941

Piper, J. *The supremacy of God in Preaching*. 3rd ed. Michigan: BakerBooks, 2015.

Plezier, T.T.J. *Hermeneutiek in de preekvoorbereiding*. In: *Theologia Reformata* 67/1, 2024.

———. *Wildpreken*.

https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/DeWaarheidsvriend_20231019_007_ART_S001_CID001

PKN, *Richtlijn voor het opstellen van het werkplan van een predikant voor gewone werkzaamheden*. Protestantse Kerk in Nederland, 2019.

<https://www.protestantsekerk.nl/download8243>

Roding-Schilt, A., Hetteema, T. *Basisboek voor preken: Leer een preek bakken die naar meer smaakt!* Houten: Ekklesia, 2022.

Roest, H. de. *Collaborative Practical Theology. Engaging Practitioners* In: *Research on Christian Practices Theology in Practice* 8. Leiden: Brill, 2020. PDF-versie

Ruijter, K. de. *Horen naar de stem van God: Theologie en methode van de preek*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2013.

———. *Meewerken met God: Ontwerp van een Gereformeerde Praktische Theologie*. Kampen: KOK, 2005.

Ruslin et al., *Semi-structured Interview: A Methodological Reflection on the Development of a Qualitative Research Instrument* In: *Educational Studies in: IOSR Journal of Research & Method in Education*, 2022.

Vergunst, P.J. *De toga uit?*

<https://www.gereformeerdebond.nl/de-waarheidsvriend/artikelen/de-toga-uit/>

Visser, P.J. *Schriftlezing – het Woord horen – over luisteren gesproken*. In: Vergust, P.J. (red) *In de kerk, bij God: Aspecten van de reformatorische eredienst*. Heerenveen: Groen, 2014.

Waijman, K. *Spiritualiteit: vormen, grondslagen, methoden*. Kampen: KOK, 2000.

Wisse, M. (red). *Bevindelijke prediking: Hoe, door wie en waartoe*. Apeldoorn: Academic, 2023.